

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1316

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CATAPATHA BRĀHMANA
OF THE WHITE VAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACHARYA.

EDITED BY

LATE ACHARYA SATYAVRATA SAMASRAMIS

son and pupil

PROF HITAVRATA SAMAKANTHA

Assistant Lecturer, Vedas, The University of Calcutta

VOL. IV. FAC. II.

CALCUTTA :

PRINTED BY S V CHATTERJI, SATYA PRESS 15/1, GHOSH LANE.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1912

२७६५७

स वै पञ्चगृहीतं गृह्णीते । पञ्चधाविहितो
 वा ऽप्ययुः शीर्षन् प्राणो मनी वाक् प्राणयुक्तः
 शोच मेत मेवास्मिन्नेतत् पञ्चधाविहितुः शीर्षन्
 प्राणं दधात्यग्निस्तिग्मेन शोचिषेति तिग्मवत्या शिर
 ऽएवास्मैतया सुःश्र्यति तिग्मतायै ॥ ५ ॥

अथ षोडशगृहीतं गृह्णीते । अष्टौ प्राणा
 अष्टावहान्येता मभि सम्पदः समान्याः सुचि
 गृह्णीते समाने ह्येवात्मद्रहानि च प्राणाय भवन्ति
 नाना जुहोत्यङ्गेभ्यश्च तत्प्राणेभ्यश्च विधृतिं करोति
 वैश्वकर्माभ्यां जुहोति विश्वकर्माय मग्निस्तु
 मेवैतत् संस्करोति तिस्र ऽद्याहुतिर्जुहोति तिवृद्गनि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदग्नेन
 संस्करोति सप्तदशभिर्ऋग्भिः सप्तदशः प्रजापतिः
 प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
 मेतत् संस्करोत्येकविंशतिगृहीतेन द्वादश मासाः
 पञ्चऽर्त्तवस्त्रय ऽद्दमे लोका ऽथसावादित्य ऽएकविंश
 ऽएता मभिसम्पदम् ॥ ६ ॥

यदेवैताः समिध ऽश्वाद्धाति । एतद्वा ऽएनं
 देवाः सर्व्वं कृत्स्नं संस्कृत्यायै न मेतेनाग्नेनाप्रीणाग्ने-
 ताभिः समिद्धिस्तुधैवैन मय मेतत् सर्व्वं कृत्स्नं
 संस्कृत्यायै न मेतेनाग्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्धि-
 रौदुस्वर्घो भवन्त्यार्द्रा घृते न्युक्ता सर्वां ए रात्रिं
 व्वसन्ति तस्योक्तो वृशुक्तेन मुत्तरां नयेन्द्रेमं
 प्रतरां नय यस्य कुर्मो गृहे हविरिति यथैव
 यजुस्तया वृशुस्तिष्ठः समिध ऽश्वाद्धाति विष्टग्नि-
 र्यावानग्निर्यावाथस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्गन्न
 प्रीणाति तिस्र ऽश्वाहुतीर्जुहीति तत् षट् तस्योक्तो
 वृशुः ॥ ७ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.]

प्रवर्योद्वासनान्तरं सखिते षट्कासमूहे स्थापनायाम्निं
 प्रयेतुं तावद्दार्हपत्ये आण्यहोम समिहोम च विधत्ते—
 “प्रत्येत्वाम्नि मिति । प्रहरिष्वन् प्रथित्यत्रित्यर्थः । विहित

होम आहवनीयपदेयं समिद्धस्थान्नेः * प्रथनाय पुरस्तादवेन † सम्पाद्यत इत्याह एतद्वा ऽएन मित्वादिना आहुतिभिः समिद्धियेत्येतदन्वेनेत्यस्य विमिश्रणं आहुति समिद्रूपेण नेनेत्यर्थः । आहुतिभिर्जुहोती सामान्येन विधानात् कथं होमप्रकार इत्यपेक्षया माह — “स वै पञ्च गृह्यते मिति । आण्य पञ्चगृह्यते यदा भवति तथा गृह्यतेत्यर्थः । तस्य तु “पञ्च वा कृतव” ‡ इत्यदिकं ब्राह्मण पाण्डुक्रमम् । अनेन पञ्चगृह्यतेनाण्येनैकाहुति सम्पाद्यते ॥ १ ॥

अथ षोडशगृह्यते माण्य गृह्यते, अष्टौ प्राणा अष्टावह्वानीत्येतेः § षोडशवाक्यवः प्रजापतिः अथ च ज्ञयमानोऽग्निः प्रजापत्यात्मकं अतस्तस्य षोडशगृह्योम मात्मसदृशं मनं न भवतीति तदुचितेनैवाग्नेनेनं प्रीणाति । लोके हि यदेवात्मा मात्मसंज्ञितं तदेव रश्मति न च हिनन्ति भूयो हिसकत्वाद्ब्रह्मस्य त्वपर्याप्तत्वेनारजकत्वादिति । अत्र षोडश गृह्यते समं विभज्य द्वे आहुती क्रियते । अतथाहुतिभेदेन प्रथमेव अहणप्रसङ्गावाह,— “समान्या मिति । समान्या मेकस्या मेकं सुवि गृह्यते-

* ‘समिद्धात्स्थान्नेः’—इति इ, ‘समिद्धात्स्थान्नेः’—इति अ,

† ‘समिद्धात्स्थान्नेः’—इति अ अ ।

‡ पुरस्तादवेन—इति इ अ अ ।

§ इदं पुरस्तात् ८ ५ १ ।

॥ अष्टावह्वानीत्येते—इति इ, ‘अष्टावह्वानीत्येते’—इति अ ।

पोडशष्टहोत माज्यं सहैव गृह्णोयादित्यर्थः । आहुतिभेदेऽपि
 कथं मेकं गृह्णात इत्यत आह— “समानो होति ।” एतेन
 पोडशष्टहोतेनाज्येन यं प्रीणाति तस्यानौरेकत्वादित्यर्थः ।
 प्रकृतेन “पोडशष्टहोतेनाज्येन साध्वो हो होमाविति दग्धयत्
 मन्त्रे षण्णित्वा देवता संमन्त्रस्याग्नेये प्रकृतहोमे समवेतार्थं
 साह— “वैश्वकर्माण्याभ्या” मिति । वैश्वकर्माणशब्द उद्दिदादि
 यम्बन्वत्त्वर्त्तनामधेयं अग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वेन विश्व विषय-
 कर्मवत्त्वाद्द्विवैश्वकर्मात्मन् । षष्ट्यष्टहोतेनाज्येनैकाहुतिः षोडश
 ष्टहोतेन द्वे आहुति इति । तिस्र आहुतयः सम्पद्यन्ते
 सा च त्रिविधसङ्ख्यासकलस्य अग्नेःसृष्टि हेतु र्न भवतीत्याह,—
 “तिस्र आहुतीर्जुहोति विहदन्ति रिति । आहुतीषु लुहोति
 समिधेषु ॥ दधातीति होमद्वय मपि सामान्येन विहितम् ।
 तदाज्याहुतीनां होमप्रकारोऽभिहितः ॥ २ ॥

अथ समिधां होमे विशेष मभिधातु माह— “अथ समिध
 इति ॥” यथा तर्पयत्वेति लोके जनः क्विञ्चित् पुरुष मन्त्रेण
 तर्पयित्वा एषादन्नविशेषाणां परिषेधं करोति तद्देवाय
 मपि समिधोमो भवति । आज्याहुतिलक्षणस्यान्नस्य प्रथमं सम्पा-
 दित्वादित्यर्थः । परिवेषिष्यादित्यत्रिवे र्यङ्लुगन्तस्य सिद्धि रूपं
 ताय समिध षोडश्वर्यो भवेयु रित्याह— “षोडश्वर्य इति ।
 उदम्बरस्य उष्णपरसाजकत्वात्तेनैवं प्रीणातीत्याह— “जर्वा
 इति । एतद्दे वमसतीना मिथादिकसाय मयः । आर्द्राः
 आर्द्रत्वं गुण इति यत् एतद्देवमसतीना मार्द्रं मनुप्रद्वतं जीवं

आर्द्रतराणां सुपजीवत्वात् ; अत आर्द्राग्निः समिद्धिं ह्रीमे तेन
 जीवेनैतं प्रीणाति । अग्नीं ह्यमानस्य हृतस्य समिदादिवद्
 भक्षी भावात् । केवलं ज्वालारूपेण परिणामादान्ने अपैर्धं
 अतएव श्रूयते । एतदा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्य मिति (ताः
 समिधः पूर्वैद्युरानी सर्वस्या मीव हृते भसन्ति । सर्वां रात्रितीत्य-
 न्यसां योगे द्वितीया तत्तथा निवासे हि) ॥ ताः रसेन सम्यक्त्वा
 भवन्तीति । अत स्तथाविधाभि समिद्धिं ह्रीमे स्वकीयेन रसरूपेण
 तापनेन मग्निं प्रीणितवान् भवतीति । “समिध आदधातीति ।
 सामान्येन बहुवचिधाना . अदिग्निषे पर्यवसानं भाह— “तिस्र
 इति । ताश्च त्रित्वसङ्गां सकलानिप्रोतिहेतुत्वेन प्रशंसति ॥ ३ ॥

“यद्वैवेता इति । अमङ्कुर्वन्निति आहवनीयरूपतातुगुण-
 संस्कार विशिष्टं मङ्कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमाहुत्वर्थं पञ्चवारं पश्यं अग्नेः शीर्षस्य प्राण-
 पञ्चको नामरूपेण प्रशंसति— “स वै पञ्च गृह्येत मिति । वा-
 गिति वागिति सुखं प्राण इति प्राणं अतुर्दयं च दी प्राणौ एते
 मनःसङ्घितावागादयः शिरसि पञ्चविहितः प्राणः अतय पञ्चवार-
 पश्येतास्मिन्नग्नेः शिरसि मनःप्रभृति प्राणपञ्चकं निदधाति ।
 होममन्त्रस्य तिग्मपदसम्बन्धं प्रशंसति— अग्नेः शिरसेनेतिग्म-
 मन्त्रस्य तैष्यवाचकत्वात् तद्वत्या ऋचा होमेन तैष्यसिद्ध-
 येऽग्नेः शिरस्तीष्णं करोति पश्यतीति शो तनूकरणे अस्मा-
 द्दृष्टिर्गतिर्नृतः श्यतीत्योकारलोपः । अथ तत्राहुति इयार्थं

षोडशवारप्रहणं प्रशंसति, (प्रसिद्धान्यष्टावहानि । एतासां सम्पदमभिनय्य षोडशगृहोत्तस्य ग्रहणं अश्विनौ प्राणाङ्गा-
 दृक् सम्पादनार्थं षोडशवारं गृहीत इत्यर्थः । एकश्विनेव शरीरे अज्ञानां प्राणानाश्चावस्थानात् षोडशगृहोत्तं निवसु विगृहीते *) होमस्तु इत्यनेव करोति । एवं च अज्ञानां प्राणानाश्च विवृतिं विभेदेन धारणं समुद्गीर्णतां करोति । तयो होमयो वैश्वकर्मणत्वाद्विश्वकर्मण्यदाभिधेयं मन्त्रिं संस्करोति । आहुतोनाश्च वित्वात्प्रिष्ठतोमेः सकनस्यापि संस्कारं सम्पादयति । अथानिस्त्रिम्बेनेत्युवा कृत्वा पञ्चगृहोत्तं श्रूयते य इमा दिग्बेत्यादिभिरष्टाभिर्हृदिभिः षोडश गृहीताहं श्रूयते अथगिष्टं अक्षुपः पितेत्यादिभिरष्टाभिर्[†] श्रूयते । अतएव कात्यायनः ;— “पञ्च गृहीतं लुङ्गोत्तानिस्त्रिम्बेनेत्युवा षोडशगृहीताहं मनुवाक्येषु” “अक्षुपः पितेत्य परमस्तु वाकेना”-इति † । एवं सर्वाः सम्भूय सप्तदश भवन्ति ता एतान् सञ्ज्ञा कृत्वा निःसंस्काराद्देतुत्वेन प्रशंसति,— “सप्तदशभि ऋग्भिरिति । प्रजापतिः सप्तदशत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्,—“आश्रावयेति चतुरक्षरं सप्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेते द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो यपट्कार एव वै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति ‡ ।

* अन्वगोचिद्ब्रह्मणः प्रदर्शितः पाठी वासि अ-पुस्तकादन्वयः ।

† “पितेत्यादिभिर्हृयते”—इति अ ।

‡ का० श्रौ० सू० १८ ३ १२-१४ ।

§ तै० ब्रा १. ६. ११ ।

अथवा अष्टौ प्राणा अष्टावङ्गानि स्वयं मेक इति सप्त-
दशाक्षक मिलितां ग्रहणसङ्ख्यां प्रथमसति,— “एकविंशति
गृहीतेने तः । “हादय भासा यच्चऽर्त्तव स्वयं इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश’ एता मभिरुक्त एकविंशति गृहीतेन
ह्ययते । एतस्याग्नेर्यथोक्तैकविंशाक्षकत्व सम्पादनापैकविंशति
गृहीतेन हीम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ समिधां होम प्रकारान्तरेण प्रथमसति,— “दद्वैवैता
इति । ऊर्ध्वं यथा तर्पयित्वा पारथिव्यादिति आन्याहुतिलक्षणे
नाग्नेन तर्पितस्याग्ने समिहोम परिवेषणवद्भवतीति प्रथमसित ।
इदानीन्तु एकविंशति गृहीत हीमेन एकविंशत्याक्षकत्व
सम्पादनात् कात्स्न्येन सस्रतस्याग्नेरन्नरूपेण प्रथमस्यत इति न
पीनरुत्तयम् । सर्वमित्यस्येवार्थं कथनं कर्त्तव्यं मिति “ओदुम्बरी
भवन्त्यार्द्रा घृते न्युक्ता सर्वा रावि वसन्ति”—इति यदस्ति तस्य
ऊर्ध्वां उदुम्बूर इत्यादिरूपं त्राह्येण मनन्तरं भिषीक्तं तदेवानु
सन्धेयेत्यर्थः । प्रकृतानां समिदाहुतीनां मन्त्रा निगदध्याख्याता
इत्याह—‘उदेन मुत्तरात्रयेति ॐ । “उदेन मुत्तरात्रयेत्यादिक
प्रथमो मन्त्रः , “इन्द्रेभ्य प्रतरात्रयेत्यादिको द्वितीयः † “यस्य
कुर्मो गृहे हविरित्यादिक स्तृतीयः ‡, एतेषां यथा मन्त्रस्य
तथैव त्राह्येण स्वार्था इत्यर्थः । “तिस्रः समिधः’ इत्येत

* वा० उ० १० ५० ।

† वा० सं० १० ५१ ।

‡ वा० स० १० ५२ ।

दुष्कार्यं आश्वसमिदाहुति सङ्गां भूयः स्तौति— “तिस्र
 षाहुति रिति । प्रकृतत्वात्तिस्र. समिध षादधातीति सम्बन्ध्यते,
 एवं षट् सङ्गां सम्पद्यन्ते तद्ब्राह्मणं—“षट् वा षटप” इत्यादि-
 रूपं प्राशुक्तमित्यर्थः * ॥ ७ ॥ ३ [२. २.] ॥

इति शीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 नवमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयपत्राठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथातः सम्प्रेष्यति । उद्यच्छेधमुपयच्छोपय-
मनीरन्तये प्रक्रियमाणायानुबृह्यन्तीदेकस्त्वयानूदेहि ॥
ब्रह्मन्नपतिरथ जपेति ॥ १ ॥

एतद्वै देवानुपमेष्यत । एतं यज्ञं तपस्य-
मानान् दक्षिणतो ऽसुग रक्षाप्सि नाष्टा अजि-
घाप्सन्न यक्षध्वे न यज्ञं तपस्यध्व ऽइति ॥ २ ॥

तु देवा इन्द्र मनुषवन् । त्वं वै नः श्रेष्ठो
बलिष्ठो वीर्यवत्तमो ऽसि त्वं मिमानि रक्षाप्सि
प्रतियतस्वेति तस्य वै मे ब्रह्म द्वितीयं भस्विति

तथेति तस्मै वै बृहस्पतिं द्वितीयं मकुर्वन् ब्रह्मा
 वै बृहस्पतिस्त इन्द्रेण चैव बृहस्पतिना च दक्षि-
 णतो ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अपहत्याभये ऽनाष्ट
 ऽएतं यस्तु मतन्वत ॥ ३ ॥

तदा ऽएतत् क्रियते । यद्देवा मकुर्वन्निदं
 नु तानि रक्षांसि देवैरेवापहतानि यत्वेतत्
 करोति यद्देवा ऽमकुर्वन्स्तत्करवाणीत्यथो ऽइन्द्रेण
 चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान् रक्षां-
 सि नाष्टा ऽअपहत्याभये ऽनाष्ट ऽएतं यस्तु तनुते
 ॥ ४ ॥

स यः स इन्द्रः । एष सो ऽमतिरथो ऽथ यः
 स बृहस्पतिरेष स ब्रह्मा तदा ब्रह्मा मतिरथं जप-
 तीन्द्रेण चैवैतद् बृहस्पतिना च दक्षिणतो ऽसुरान्
 रक्षांसि नाष्टा अपहत्याभये ऽनाष्ट ऽएतं यस्तु तनुते ॥
 तस्माद् ब्रह्मामतिरथं जपति * ॥ ५ ॥

पाशुः शिशानो व्यथभी न भीम इति† ।
 ऐन्द्रो ऽभिहृषा द्वादश भवन्ति द्वादश मासाः

संञ्चत्सुरः संञ्चत्सुरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैतद्वक्षिणतो ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अप-
 हन्ति विष्टुभिर्ध्वञ्जी * कै विष्टुध्वञ्जेणैवतद्वक्षिणतो
 ऽसुरान् रक्षांसि नाष्टा अपहन्ति ता द्वाविंशति-
 गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेय्यो भवन्त्यग्निवर्त्म द्वि +
 ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति ‡ । उट्टु त्वा त्विष्वे देवा अग्ने
 भुवन्तु चित्तिभिरिति तस्योक्तो वन्तुः § ॥ ७ ॥

अथाभिप्रयन्ति । यज्ञ दिशो देवीर्यज्ञं भवन्तु
 देवीरिति देवाद्यासुराद्योभयं प्राजापत्या दिक्ष-
 स्पृहन्त ते देवा असुराणां दिशो ऽवस्रत तथै-
 वैतद्यजमानो द्विवती भ्रातृव्यस्य दिशो वृद्धन्ते
 देवीरिति तदना देवीः कुरुते ॥ यज्ञ भवन्तु देवी-

* 'विष्टुभिर्ध्वञ्जी'—इति क ख ।

† 'द्वि'—इति क. 'द्वि'—इति ग, घ ।

‡ 'मुद्यच्छति'—इति क ।

§ 'वन्तुः'—इति क ।

॥ 'कुरुते'—इति ग ।

रिति यज्ञमिममभवन्तु देवीरित्येतद्वपामतिं दुर्भतिं
 वाधमाना इत्यशनाया वा ऽधमतिरशनाया मप-
 वाधमाना इत्येतद्रायस्पोषे यज्ञपतिमाभजन्ती-
 रिति रय्यां च पोषे च यज्ञपतिमाभजन्तीरित्ये-
 तद्रायस्पोषे ऽधि यज्ञो ऽधस्यादिति रय्यां च पोषे
 वाधि यज्ञो ऽस्यादित्येतत् ॥ ८ ॥

समिहे ऽधेनावधि मामहान इति । यज-
 मानो वै मामहान उक्थपत्र इत्युक्त्यानि ह्येतस्य
 पन्नागौष्य इति यज्ञियं इत्येतद्भूत इति धारित
 इत्येतत्तप्तं घर्म्मं परिगृह्यायजन्तीति तप्तं ह्येतं
 घर्म्मं परिगृह्यायजन्तीर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवा
 इत्युक्तां ह्येतं यज्ञमयजन्त देवाः † ॥ ९ ॥

द्वैव्याय धर्मे जोष्ट इति । द्वैवो ह्येष धर्मा
 जोषयित्तमो देवथीः श्रीमनाः शतपथा इति
 देवथीर्ह्येष श्रीमनाः शतपथाः परिगृह्य देवा यज्ञ
 मायन्निति परिगृह्य ह्येतं देवा यज्ञमायन् देवा

• 'इत्यादित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'देवाः'—इति ग, घ ।

देवेभ्यो ऽञ्जयन्तो अस्यरित्यध्वरो वै यज्ञो देवा
देवेभ्यो यज्ञियन्तो ऽस्वरित्येतत् ॥ १० ॥

व्यीत॒ष्टु हविः॑ शमि॒त॒ष्टु शमि॒ता यज॒ध्या ऽहृ॒ति ।
इष्ट॒ष्टु स्विष्ट॑ मित्येत॒सुरी॒यो यज्ञो॑ यत्र हव्यमेतीत्य-
ध्वयुः॑ पुर॒स्ताद्यजू॒षि ज॒पति॑ होता पश्चाद्वचो
ऽन्वाह॑ ब्रह्मा दक्षिणतो ऽप्रतिरथं जपत्येष ऽएष
तुरी॒यो यज्ञस्ततो॑ व्वाका चाशिषो नो जुषन्ता
मिति॑ ततो नो व्वाकाश्चाशिषश्च जुषन्ता मित्ये-
तत् * ॥ ११ ॥

सूर्यरश्मिर्हृरिक्शः पुरस्तात् । सविता ज्योति-
रुदयां† अजस्र मित्यसौ वा ऽद्यादित्य एषोऽग्निः
सु ऽएष सूर्यरश्मिर्हृरिक्शः पुरस्तात् सवितैत-
ज्ज्योतिरुदच्छत्यजस्रं तस्य पूषा प्रसवे याति द्विद्वा-
निति पशवो वै पूषा तु ऽपतस्य प्रसवे प्रेरते
सम्पश्यन् विश्वा भुवनानि गोपा इत्येष वा ऽइष्ट॒ष्टु

* 'मित्येतत्'—इति म, च ।

† 'ज्योतिरुदयांश्'—इति क, 'ज्योतिरुदयांश्'— ति ख

'ज्योतिरुदयांश्'—इति घ ।

सुर्व्वं सम्पश्यत्येष ऽउ ऽएवास्य सुर्व्वस्य भुवनस्य
गोप्ता * ॥ १२ ॥

तद्या अमुष्मादादित्यादूर्वाच्यः पञ्च दिशः । ता
ऽएतद्देवा ऽअसुराणा महञ्जतायो ता ऽएवैतत् समा-
रोहंस्ता ऽउ ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भाद्रव्यश्च
वृङ्क्तेऽयो ता ऽएवैतत् समारोहत्ययो ऽएतद्वा ऽए-
ताभिर्देवा आतः सम्प्राभवंस्तथैवाभिरय मेतद्दातः
सम्प्राप्नोति † ॥ १३ ॥

अथाग्मानं पृश्नि सुपदधाति । असौ वा ऽआ-
दित्यो ऽग्ना पृश्निरमु मेवैतदादित्य सुपदधाति
पृश्निर्भवति रग्निभिर्हि मण्डलं पृश्नि ऽमन्त-
रेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको
गार्हपत्यो द्यौराहवनीय ऽएतं तदिमौ लोका-
वन्तरेण दधाति ‡ तस्मादेय ऽइमौ लोकावन्तरेण
तपति ॥ १४ ॥

* 'गोप्ता'—इति म. 'गोप्ता'—इति च ।

† 'सम्प्राप्नोति'—इति क ।

‡ 'दधाति'—इति क ।

षाग्नीध्रवेलायाम् । अन्तरिक्षं वा ऽथाग्नीध्र
 सेतं तदन्तरिक्षे दधाति तस्मादेपी ऽन्तरिक्षाय-
 तनो व्यध्वे व्यध्वे ह्येष इतः * ॥ १५ ॥

सु एष प्राणः । प्राण सेवैतदात्मन् धत्ते तदे-
 तदायुरायुरेवैतदात्मन् धत्ते तदेतदन्नमायुर्ह्येतदन्नमु
 वा ऽथायुरश्मा भवति स्थिरो वा ऽश्मा स्थिर
 तदायुः कुसते पृथ्निर्भवति पृथ्नीव ह्यन्नम् ॥ १६ ॥

स उपदधाति । त्विमान एष दिवो मध्य
 ऽथास्त ऽइति त्विमानो ह्येष दिवो मध्य ऽथास्त
 ऽथापप्रिवाग्नीदसी अन्तरिक्ष मित्युद्यन् वा ऽएष
 ऽइमांलोकानांपूरयति सु त्विश्वावीरभिचष्टे घृताची
 रिति सुचयैतदेदीयाहान्तरा पूर्वमपरं च केतु मित्य-
 न्तरेमश्च लोक मनु खेत्येतदपी यच्चेद् मेतर्हि चीयते
 यच्चादः पूर्व मचीयतेति । १७ ॥

उक्षा समुद्रो ऽश्मरुणः सुपर्ण ऽइति । उक्षा
 ह्येष समुद्रो ऽश्मरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा-
 विवेशेति पूर्वस्य ह्येष एतं योनिं पितुराविशति

मध्ये दिवो निहितः पृथिव्यग्नेति मध्ये ह्येष दिवो
निहितः पृथिव्यग्ने विचक्राने रजसस्यात्यन्ताविति
विक्रममाणो वा ऽएष ऽएषां लोकानां मन्तान्-
न्याति ॥ १८ ॥

हाभ्यां सुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य भात्रा तावतैवैन मेतदुप-
दधाति विष्टुभ्यां० चैष्टुभो ह्येष न सादयत्यसन्नो ह्येष
न सूददोहसाधिदति प्राणो वै सूददोहाः ऽप्राण
ऽएष किं प्राणे प्राणं दध्यामिति त निधाय यथा न
नुश्येत् ॥ १९ ॥

। अयोपायन्ति† । इन्द्रं विष्ट्वा ऽअवीहधन्निति
तुष्टोक्तो वभुर्देवहृद्यज्ञ आ च व्वचत्सुमहृद्यज्ञ ऽआ च
व्वचदिति देवहृद्यैव यज्ञः सुमहृद्य यज्ञदग्निर्देवा
देवांश्च ॥ ऽआ च व्वचदिति यज्ञैवाग्निर्देवा देवानां
च वहस्वित्येतत् ॥ २० ॥

* विष्टुभ्यां—इति क, ख, ड ।

† 'अयोपायन्ति'—इति क, ख, ड ।

‡ 'वहस्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

व्वाजस्य सो प्रसवः । उद्गामेणोदयभीत् अधा
सपत्नान्द्रो मे नियामेणोधरौ॥ ऽथकरिति
यथैव यजुस्तथा वन्सुः ॥ २१ ॥

उद्गामं च नियामं च । ब्रह्म देवा यथै-
वधन् अधा सपत्नान्द्राग्नी मे विष्वचीनान् व्यस्यता
मिति यथैव यजुस्तथा वन्सुः ॥ २२ ॥

तद्या असुष्मादादित्याद्रुहायुतस्त्री दिशः ।
ता एतद्देवा असुराणा महश्चतायो ता एवैतत्
समारोहस्ता उ ऽएवैतद्यजमानो दिषतो भ्रातृव्यस्य
व्वृङ्क्तोऽयो ता एवैतत् समारोहस्यथो ऽएतद्वा ऽपता-
भिर्देवा चतः सम्प्राप्रुर्वस्तथैवाभिरय मेतदातः
सम्प्राप्नोति * ॥ २३ ॥

अथाग्नि मागेहन्ति । क्रमध्व मग्निनां नाकं
मिति स्वर्गो वै लोको नाकः क्रमध्व मनेनाग्नि-
नेतधु स्वर्गं लोक मित्येतदुख्यं हस्तेषु विभत

इत्युष्यत् ह्येत एतत् हस्तेषु विभति दिवस्पृष्टत्
 स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मिति दिवस्पृष्टत्
 स्वर्गं लोकं गत्वा मिश्रा देवेभिराध्व मित्येतत् ॥

॥ २४ ॥

प्राची मनु प्रदिश मेहि विद्वानिति । प्राची
 वै दिग्गनेः स्वा मनु प्रदिश मेहि विद्वानित्येतदग्ने
 रग्ने पुरी ऽग्निर्भवेहेत्यस्य त्व मग्नेरग्ने पुरी ऽग्नि-
 र्भवेहेत्येतद्विश्वा आशा दीयानो विभाहीति सर्वा
 आशा दीप्यमानो विभाहीत्येतदूर्ज श्री धेहि
 द्विपदे चतुष्पद ऽइत्याशिष आशास्तौ ॥ २५ ॥

पृथिव्या ऽप्यहम् । उदन्तरिच मारुह मन्तरिचा-
 द्विष मारुह मिति गार्हपत्याद्यानीधीय मागच्छ-
 न्यानीधीयादाहवनीय दिवो न्यक्तस्य पृष्ठात्सर्ज्योति-

० 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

१ 'पुरी अग्नि'—इति क, 'पुरीयि'—इति ख घ ।

२ 'पृथिव्याहम्'—इति क, पृथिव्या ऽप्यहम्—इति ख, घ,

'पृथिव्या अहम्—इति ग ।

रगामह मिति दिवो नाकस्य पृष्ठारस्वर्गं ल्लोक-
मगामह मित्थेतत् * ॥ २६ ॥

स्वर्यन्तो नापेचन्ते । आ द्याप् रोहन्ति रोदसी
ऽइति न ह्येव ते ऽपेचन्ते ये स्वर्गं ल्लोकं यन्ति
यत्तं ये विश्वतोधारः सुविदाः सो धितेनिर
ऽइत्येष एव यज्ञो विश्वतोधार एत ऽउ ऽएव सु-
विदाः सो य ऽएतं धितन्वते † ॥ २७ ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयता मिति । इम-
मेतद्दग्नि माह त्व मेषां प्रेहि प्रथमो देवयता मिति
चक्षुर्देवानां सुत मर्त्याना मित्र्युभयेषां कृतद्वेव-
मनुष्याणां चक्षुरियक्षमाणा भृगुभिः सजीषा इति
यजमाना भृगुभिः सजीषा इत्येतरस्वर्यन्तु यजमानाः
स्वस्तीति स्वर्गं ल्लोकं यन्तु यजमानाः स्वस्तीत्येतत् ‡ ॥
॥ २८ ॥

तद्या अमुष्पिंल्लोके पञ्च दिशः । ता एतद्देवा

* 'मित्थेतत्'—इति ग, 'मित्येतत्'—इति घ ।

† 'धितन्वते'—इति ग, 'धितन्ते'—इति घ ।

‡ 'स्वस्तीत्येतत्'—इति ग, घ ।

ऽअसुराणा मवृञ्जताथो ता एवैतत् समारोहंस्ता उ
 ऽएवैतद्यजमानो द्विषतो भ्रातृव्यस्य वृद्धंते ऽथो ता
 एवैतत् समारोह्यथो ऽएतद्वा ऽएताभिर्देवा आतः
 सम्प्राप्नुवंस्तथैवाभिरय मेतदातः सम्प्राप्नोति* ॥ २९ ॥

अथैन मभिक्षुहोति । एतद्वा ऽएनं देवा ईयि-
 वाप्स सुपरिष्ठादग्नेनाप्रीणात्मेतयाहुत्या तथैवैन मय
 मेतदीधिवाप्स सुपरिष्ठादग्नेन प्रीणात्मेतयाहुत्या
 कृष्णायै शुक्लवत्सायै पयसा रात्रिर्व्वे कृष्णा शुक्ल-
 वत्सा तद्धा असावादित्यो वरसः स्वेनैवैन मेतद्
 भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्सुपरि धार्य्यमाण उपरि
 धार्य्यमाण उपरि हि स य मेतत् प्रीणाति दीहनेन
 हि पयः प्रदीयते ॥ ३० ॥

यद्देवैन मभिक्षुहोति । शिर एतद्यज्ञस्य यदग्निः
 प्राणः पयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति यथा स्वय-
 मात्स्या मभिप्रक्षरेदेव मभिक्षुह्यात् प्राणः स्वय-
 मात्स्या रस एष शिरश्च तत् प्राणश्च रसेन सक्तनोति

सुन्दधाति नक्तोषासा समनसा विरुपे ऽद्वृति तस्योक्तो
वत्सुः ॥ ३१ ॥

अग्ने सहस्राक्षेति । हिरण्यशकलेर्वा ऽएषु
सहस्राक्षः शत सूर्धन्निति यद्दुः शतशीर्षा रुद्रो
ऽमृज्यत शतं ते प्राणाः सहस्रं व्याना इति शतपु
हैव तस्य प्राणाः सहस्रं व्याना यः शतशीर्षा त्वपु
साहस्रस्य राय ईशियऽ इति त्वए सर्वस्यै रय्या
ऽईशिय ऽद्वृत्येतत्तस्यै ते विधेम ब्वाजाय स्वाहेत्येष
वै ब्वाजस्त मेतत् प्रीणाति ॥ ३२ ॥

हाभ्यां मभिक्षुहोति । द्विपाद्युजमानो यज-
मानो ऽन्निर्यावानन्निर्यावत्यस्य मादा तावतैवेन
मेतदभिक्षुहोति * ॥ ३३ ॥

अथैनं निदधाति । सुपर्शुऽसि गरुत्मानित्ये-
तद्वा ऽएन मदो विवृत्त्या सुपर्शुं गरुत्मानं विव-
रीति तपु सुपर्शुं गरुत्मानं चिनोति तपु सुपर्शुं
गरुत्मानं कृत्वान्ततो निदधाति पृष्ठे पृथिव्याः

सीद भासान्तरिच मापृण ज्योतिषा दिव मुत्तमान
 तेजसा दिश उहृत्तेवृ ह्ये एतत् सर्वं करोति॥
 ॥ ३४ ॥

आजुद्धानः सुप्रतीकः पुरस्तादिति । आजु-
 द्धानो नः सुप्रतीकः पुरस्तादित्येतदुक्त्वां स्वं योनि
 मासीद साधुयेत्येष वा ऽपस्य स्वी योनिस्तए
 साध्वासीदेत्येतदस्मिन्त्सधस्ये ऽर्च्युत्तरस्मिन्निति
 दौर्वा ऽउत्तरए सधस्यं विश्वे देवा यजमानश्च
 सीदतेति तद्विश्वैर्देवैः सह यजमानए सादयति
 हाभ्यां निदधाति तस्योक्ती वन्मुर्व्वषट्कारेण तस्यो-
 परि वन्मुः ॥ ३५ ॥

अथास्मिन्त्समिध आदधाति । एतद्वा ऽएनं
 देवा ईयिवाएस मुपरिष्ठादन्नेनाप्रीणन्त्समिद्धियाहु-
 तिभिश्च तथैवेन मय मेतदीयिवाए समुपरिष्ठादन्नेन
 प्रीणाति समिद्धियाहुतिभिश्च † ॥ ३६ ॥

* 'करोति'—इति क ।

† 'आहुतिभिश्च'—इति क, घ ।

स वै शमीमयीं प्रथमा मादधाति । एतद्वा
 ऽएष एतस्या माहृत्याः हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्
 तस्माद्देवा अविभयुर्धै नो ऽयं न हिःस्यादिति त
 ऽएताः शमी मपश्यंस्तथैन मशमथंस्तदादेत् शम्या-
 शमयंस्तस्माच्छमी तथैवैन मय मीतच्छम्या शमयति
 शान्त्या ऽएव न जग्ध्यै ॥ ३७ ॥

ताः सवितुर्वरेण्यस्य । चित्रा माहृ च्युषे सुमतिं
 विश्वजन्याम् या मस्य कृग्वो ऽपदुहत् प्रपौनाः
 सहस्रधारां पयसा मर्हो गा मिति कृग्वो हैना
 ददर्श सा हासौ सहस्रधारा सर्वान् कामान्
 दुदुहे तथैवैतदुजमानाय सहस्रधारा सर्वान् का-
 मान् दुदुहे * ॥ ३८ ॥

अथ वृकहती मादधाति । तस्यां उत्तो वृन्धु-
 र्विधेम ते परमे वृन्मन्नग ऽइति द्यौर्वा ऽपस्य
 परमं वृन्म विधेम स्तोमैरवरे सधस्य इत्यन्तर्धि
 वा ऽप्रवरः सधस्य यस्माद्योनेरुदारिथा युजे त

स वै शमीमयी प्रथमा मादधाति । एतद्वा
 ऽएष एतस्या माहृत्या ए हुतायां प्रादीप्यतोदज्वलत्
 तस्माद्देवा अविभयुर्यद्दे नो ऽयं न हिंस्यादिति त
 ऽएता ए शमी मपश्यंस्तथैन मशमयंस्तदादेत ए शम्या-
 शमयंस्तस्माच्छमी तथैवेन अय मेतच्छम्या शमयति
 शान्त्या ऽएव न ऊरुष्यै ॥ ३७ ॥

ता ए सवितुर्वरेण्यस्य । चित्रा माह वृषे सुमतिं
 विश्वजन्त्याम् या मस्य कृग्वो ऽषदुहत् प्रपीना ए
 सहस्रधारा पयसा मही गा मिति कृग्वो हीना
 ददर्श सा हास्ये सहस्रधारा सुर्वान् कामान्
 दुदुहे तथैवेतद्यजमानाय सहस्रधारा सुर्वान् का-
 मान् दुदुहे * ॥ ३८ ॥

अथ वैकृदती मादधाति । तस्यां उक्ती वन्धु-
 र्विधेम ते परमे जन्मज्जन् ऽइति द्यौर्वा ऽअथ
 परमं जन्म विधेम स्तोमैरवरे सधस्य इत्यन्तरिर्च
 वा ऽअवर ए सधस्य यस्माद्योनेरुदारिथा यजे त

मित्येष वा ऽपस्य स्त्री योनिस्तु यज ऽद्रुत्येतत्त्व *
स्त्रे-- हवींषि जुहुरे समिद्ध ऽद्रुति यदा वा ऽएषु
समिध्यते ऽथैतस्मिन् हवींषि प्रजुहति ॥ ३९ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति । जग्वँ रस उदुम्बर
जग्वँवेन मेतद्रसेन प्रीणाति कर्षकवती भवति
पशवो वै कर्षकाः पशुभिरेवेन मेतदन्नेन प्रीणाति
यदि कर्षकवती न विन्द्रेदधिद्रप्स मुपहत्यादध्या-
सद्यदधिद्रप्स उपतिष्ठते तदेव पशुरूपं मेषो ऽभन्ने
दीदिहि पुरो न इति- विराजादधात्यन्नं विरा-
उद्रेनैवेन मेतत् प्रीणाति तिष्ठः समिध आदधाति
विष्टदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य सावा तावतैवेन मेत-
दन्नेन प्रीणाति † ॥ ४० ॥

अथाहुतीर्जुहोति । यथा परित्रिष्यानुपाययेत्
ता हतत् सुवेण पूर्व्यं सञ्चोत्तरा मन्ने त मद्याश्वं न
स्तोमैः क्रतुं न भद्रं इदिस्पृशम् ऋष्यामा त

* 'इत्येतत्त्व'—इति ग घ ।

† 'प्रीणाति'— इति क ।

ऽञ्जोहैरिति यस्ते हृदिस्पृकस्तोमस्तं त ऽऽध्यास-
मित्येतत् पङ्क्त्या जुहोति पञ्चपदा पङ्क्तिः पञ्च-
चितिको ऽग्निः पञ्च ऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरां
ऽग्निवांवानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतदग्नेन
प्रीणाति * ॥ ४१ ॥

अथ त्रैश्वकर्म्मणो जुहोति । त्रैश्वकर्म्मण्य
मग्निस्तु मेवेतत् प्रीणाति चित्तिं जुहोमि मनसा
घृतेनेति चित्तं मेपां जुहोमि मनसा च घृतेन
चेत्येतद्यथा देवा इहागमन्निति यथा देवा इहा-
गुक्कानित्येतद्दीतिहीत्रा अत्तावुध ऽद्वृत्ति सत्यवुध
ऽद्वृत्येतत्पत्ये त्रैश्वस्य भूमनो जुहोमि त्रैश्व-
कर्म्मण्य ऽद्वृत्ति वोऽस्य सर्वस्य भूतस्य पतिस्तस्मै
जुहोमि त्रैश्वकर्म्मण्य ऽद्वृत्येतदिश्रवाहादाभ्यः हवि-
रिति सर्वदेवाहितः हविरित्येतत् † ॥ ४२ ॥

* प्रीणाति- इति ख ।

† 'हविरित्येतत्'-इति ग. 'हविरित्येतत्'-इति घ ।

अथ पूर्याहुतिं जुहोति । सर्व्वं मेतदात् पूर्यात्,
सर्व्वगैवैन मेतत् प्रीणाति ॥ ४३ ॥

सप्त ते ऽग्निं समिध इति । प्राणा वै समिधः
प्राणा ह्येतत् समित्वत्ते सप्त जिह्वा ऽइति यान्ते
सूक्तसप्त पुरुषानेकं पुत्रष मकुर्व्वंस्तेषा मेतदाह
सप्त ऽक्तपय इति सप्त हि त ऽक्तपय आसन्सप्त
धाम प्रियाणीति छन्दात्तेतदाह छन्दात्सि वा,
ऽअथ सप्त धाम प्रियाणि सप्त होवाः सप्तधा
त्वा यजन्तीति सप्त ह्येतत् होवाः सप्तधा यजन्ति
सप्त योनीरिति चितीरेतदाहापृषस्वेत्याः प्रजायस्वे-
त्येताहुतेनेति रेतो वै एतत् रेत ऽएवेतदेषु लोकेषु
दधात स्वाहेति यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञिय
मुवेतदिदृत् सक्तत् सर्व्वं करोति ॥ ४४ ॥

सप्त सप्तेति । सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्त उत्तवः
सव्वत्सरः सव्वत्सरो ऽग्निर्याधानग्निर्यावत्यस्य सात्रा
तावतैवेन मेतत् प्रीणाति तिस्र आहुतीर्जुहोति

विद्वदग्निर्थावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेत-
दग्नेन प्रीणाति तिस्रः समिध ऽद्यादधाति तत्
षट् तस्योक्तो घञुः ॥ ४५ ॥

तिष्ठन्त्समिध ऽद्यादधाति* । अस्थीनि वै समिध-
स्तिष्ठन्तीन् । वा ऽअस्थीन्यासीन आहुतीर्जुहोति मा-
सानि वा ऽआहुतय ऽआसत् ऽइव वै मासान्य-
न्तराः समिधो भवन्ति वाह्या ऽआहुतयो ऽन्तराणि
द्व्यस्थीनि वाह्यानि मांसानि † ॥ ४६ ॥

अथातः सम्पदेव ‡ । षट् पुरस्तात्पुहोति षडु-
परिधात् षड्भिराग्मनः पृश्नेर्घ्यन्ति द्वाभ्या मग्मानं
पृश्नि सुपदधाति चतुर्भिरान्घ्यन्ति पञ्चभिरग्नि-
मारोहति तदेका न्न त्रिंशदाहुतिरेव त्रिंशत्तमी
द्वाभ्या मग्निं निदधाति तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद्-
घरानुष्टुप्पैषानुष्टुप् § ॥ ४७ ॥

* ऽद्यादधाति—इति ख ।

† 'मांसानि—इति ग, मांसानि—इति ख, ङ.

‡ 'सम्पदेव'—इति ग ष ।

§ 'नैषानुष्टुप्—इति ग नैषानुष्टुप्—इति घ ।

तदा ऽअमुस्त्रिस्तो ऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पा-
 द्यन्ति तासा मेता मत्रैका माहरन्ति तद्यदेता
 मत्राहरन्त्यत्रैष सुर्वी ऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र तस्मै
 नाल मासीद्यदन्न मात्स्यत् * ॥ ४८ ॥

सो ऽग्नि मत्रवीत् । त्वयान्न मदानीति तथेति
 तस्माद्यद्देवैत मत्राहरन्त्यथैषो ऽल मत्रायाल माहुति-
 भ्यो भवति † ॥ ४९ ॥

अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र सुर-
 स्याधत्त ऽइति स यो हैतदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्र
 सुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

यद्देवैत मत्राहरन्ति । यान्वै ताऽत्सप्त पुरुषा-
 नेकं पुरुष मकुर्वन्नय मेव स यो ऽय मग्निधीयते ऽय
 या मेपां ता मूर्धां ए श्रिय ए रस ए समुदौहनेष स
 य मेत मत्राग्नि माहरन्ति तद्यदेत मत्राहरन्ति
 यैवैतेपा ए सप्तानां पुरुषाणा ए श्रीर्यो रसस्त मेत-

* 'मात्स्यत्'—इति ग. 'मात्स्यत्'—इति घः

† 'भवति'—इति क.

दृष्टं स मुद्रहन्ति तद्वैतच्छिरः ऽद्यात्माय मग्नि-
 श्वित् ऽद्यात्मान मेवास्यैतत् संस्कृत्य शिरः प्रति-
 दधाति ॥ ५१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२, ३.] ॥

इत्य मग्निप्रणयनाद्यं यद्योक्तं होमं विधातव्यं तत् प्रथो-
 गौपायिकीः (१) * क्रियाः कर्तुं तदुचितं सम्येष माह,—
 “अथातः समेष्यतीति । प्रेष्यमाणान्नि सिध्यर्थं गार्हपत्ये
 प्रक्षिप्तं काशमिभस्तदुद्यच्छ † अग्निधारणार्थं मधस्तात् क्रिय-
 माणाः सिकता उपयमन्यः ताद्योपयच्छेति ‡ एतदुभयं प्रति-
 प्रस्थातारम् . मत्सुच्यते । हे होतः प्रणीयमानायाम्नये अनु-
 भूहि अग्निप्रणयनीया ऋषोऽनुभूहि । हे धर्मीत् पराच्यास्तर-
 शिष्या § अनुगच्छ ॥ । हे ब्रह्मन् ‘आशुः शिष्यान्’ इत्येतद-

* ‘तस्मादाशोपयिकीः’—इति छ, ‘तस्माद्यशोपयिकीः’—इति ञ, भ, ‘तस्मादाशोपयिकी’—इति ञ ।

† ‘काशमिकार्तदुद्यच्छ’—इति छ, ‘पाशमिकार्तदुद्यच्छ’—इति भ, ‘प्रक्षिप्ता पाशमिकां तदुद्यच्छ’—इति ञ ।

‡ ‘ताद्योपयच्छताः कुवत’—इति ञ—पुञ्जके ।

§ ‘यथांराशा (एकस्वपया १)’—इति छ . भ ।

॥ का० श्रौ० सू० १८ ३ १६ ।

तदा ऽथमुस्तिष्ठो ऽनुष्टुभः । गार्हपत्ये सम्पा-
 द्यन्ति तासा मेता मन्त्रैका माहरन्ति तद्यदेता
 म्वाहरन्त्यत्रैष सुर्वो ऽग्निः संस्कृतः सु ऽएषोऽत्र तस्मै
 नाल मासीद्यद्ग्न मात्यत् * ॥ ४८ ॥

सो ऽग्नि मवधीत् । त्वयात्र मदानीति तथेति
 तस्माद्यद्वैत म्वाहरन्त्येषो ऽल मन्नायाल माहुति-
 भ्यो भवति † ॥ ४९ ॥

अथो ऽथाहुः । प्रजापतिरेवैतं प्रियं पुत्र सुर-
 स्याधत्त ऽहुति स यो हैतुदेवं वेदा हैवं प्रियं पुत्र
 सुरसि धत्ते ॥ ५० ॥

यदेवैत म्वाहरन्ति । यान्वै तात्सम पुरुषा-
 नेकं पुरुष मकुर्वन्नय मेव स यो ऽय मग्निधीयते ऽय
 या मेयां ता मूर्धाए थियए रसए समुदौहन्नेष स
 य मेत म्वाग्नि माहरन्ति तद्यदेत म्वाहरन्ति
 यैवैतेपाए सप्तानां पुरुषाणाए शीर्यो रसस्त मेत-

* 'मात्यत्'—इति ग, 'मात्यत्'—इति घ ।

† 'भवति'—इति घ ।

देवैरेव सम्पादितं तन्नाश्रितार्थत्वादेतत् कर्म यद्यपि न
 करणीयं - तथापि यदेतत् कर्म करोतीति तद्देवा यद-
 कुर्वन् करवाणीति धिया क्रियते न तु रक्षसा अपहनार्थं
 तस्य तु देवैरेव सम्पादितत्वात् किञ्च स्वयं सपिः चैतेन
 इन्द्रेण ब्रह्मस्मृतिना च दक्षिणभागस्थिताकाशकामसुरान् रक्षांसि
 चापहत्या नाङ्गेऽभये देशे एतं यज्ञं कृतवान् भवतीति । ननु
 देवाः पूर्वं इन्द्रहृदयतिभ्यां रक्षांस्यज्ञमित्ये तदसु प्रकृते क
 इन्द्रः को वा ब्रह्मस्मृतिः कार्यं वा - ताभ्यां रक्षसा अपहननं यत्
 उक्तं सुपपाद्यत - इत्याह ॥ ४ ॥

“स यः स इति । पूर्वं दक्षिणभागे रक्षांस्यपहृतानिन्द्रः परा-
 चक्ष्यते । स य इन्द्रोऽस्ति स एव अपतिरयस्त्व इत्यर्थः ॥ ५ ॥

७ अपतिरय मीनेन्द्रात्मकत्वमुपपादयति — “आशः शिशान् ७
 इति । (मन्वप्रतिपाद्याया देवताया मन्वस्य वा भेदात् आशः
 शिशान इत्यादिका इन्द्रं ऋषोभिरूपाः - सदृशा भवतीति
 इन्द्रत्वेन स्वीकर्तुं सुविता भवन्तीति अर्थः । अपतिरयस्त्व-
 स्थाना मृचां द्वादश सङ्ख्याया कन्धाम्नेः सकाशादसुरा रक्षांसि
 चापहृन्त्यन्त इति प्रशंसति । १) “द्वादश भवन्तीति । तानां
 कन्दः प्रशंसति — “त्रिष्टुब्धि रिति । त्रिष्टुम्भो वज्रत्वं वज्रि-
 शेन्द्रेण सहोत्पत्तेः सा चोत्पत्ति स्तौत्तिरीयके श्रूयते — “उरसो
 वाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत भिन्द्रो देवतान्ब सृज्यत्तत्

प्रतिरद्याख्यं सूक्तं * जपेति एवं तत्र तत्र व्यापारे तं तं
 'सम्प्रेष्यति' विनियुञ्ज्यादित्यर्थः । अतः सम्प्रेष्य "ब्रह्म
 प्रतिरद्यम् जपेति" यदुक्तं तस्योपयोग मभिधातुं सुराकल्प
 भवतारयति ॥ १ ॥

"एतदा इति । एतस्मिन् काले खलु एत मग्निं चय-
 नाख्यं यज्ञं तदुत्समानान् करिष्यमानान् इडभावस्यादेयः (१)
 अतएवाग्निविहारसमीपे गच्छतो देवान् दक्षिणभागेन एका
 'असुरा रक्षांसि'त्वेन मीडार्थव्यत्ययेन लट्-प्रत्ययः । 'न यजध्वं'
 न विहारयध्व मिति । इन्तु मैच्छन् देवानां यज्ञं विहन्तु
 मिच्छन्तित्यर्थः ॥ २ ॥

पश्चात्तद्वै रक्षाकं मध्ये त्वमेव प्रगस्यतमो बलवत्तमय
 धनिष्ठय वीर्यवत्तम इति । अतस्त्वमिमानि रक्षांसि प्रति-
 पथं कुरुष्वेत्युक्ते इन्द्रेण मे ब्राह्मणो द्वितीयोऽस्त्वित्युक्ते तथैव
 कुर्म इति । इडस्यतेर्ब्राह्मणत्वात्तमिच्छस्व द्वितीयं मकुर्वन् ;
 तथा कृत्वा मे देवा इन्द्रेण इडस्यतिना च दक्षिणतो दक्षिण-
 भागे नागकानसुरारक्षांसि वापहत्य अनाद्रे अतएवाभये प्रदेशे
 एनं प्रकृतं यज्ञं मकुर्वेत ॥ ३ ॥

"तदा एतद्" इत्यादिकस्याय मर्थः ;— देवाः पूर्वं यत्
 कर्माकुर्वन् अतस्मिन् कालेऽपि तदेव क्रियते खलु इद
 मिति । अपहननक्रियाविशेषणं इदं रक्षसाः, मवहनन पूर्व

त्रिष्टुप्छन्दः इति । अथवा वीर्यं ज्ञात्त्रिष्टुभो बन्धुत्वं वीर्य-
 वत उरः प्रदेशो निर्माणात् । अतएव श्रुतं,— त्रिष्टुप्
 छन्दो हृदयसाम राजन्यो मनुष्याणा मविः पशूनां यक्षासे
 वीर्यं ज्ञो वीर्यं दृश्यञ्जन्तेति । मनु प्रकृतस्याग्निर्कर्मस्वात्
 तत्रैतास्त्रामैन्द्रीणा श्रुवा मसमवेतार्यं त्वंस्यादित्यत आह,—
 “ता द्वाविंशति इति । चतुषत्वस्वारिंशदक्षरा द्वादश
 त्रिष्टुभः सन्भूयाष्टाविंशतिपञ्चमताक्षराणि सम्पद्यन्ते चतुर्विंश-
 त्यक्षराणां यायवोणां द्वाविंशतिस्त्रावदक्षरा भवन्ति । अतो
 द्वादश त्रिष्टुभो मिलित्वा द्वाविंशति गायत्र्याग्नेय्यो *
 भवन्ति अग्निना ऊर्ध्वोत्पत्त्वात् । अतएव श्रुयते,— “समुद्य
 तन्निहतविरमिमोत त मग्निर्देवता च सृज्यत् गायत्रीछन्दस
 इति, प्रकृतञ्च कर्माग्निःसम्यग्नि भवन्ति । तत् प्रथयन्नात्मक-
 स्वात् । अतस्मा फल एन्दोद्योषि छन्दः सम्यग्निदत्त प्रकृति-
 कर्म समवेतार्या एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं ब्राह्मणकृतस्याप्रतिरथ सूक्त † जपस्योपयोग सुक्ता-
 ब्राम्णेइत्यमर ‡ सप्तसूक्तं विधत्ते— “अथैन मिति । “उदु
 त्वा विद्ये देवा अग्ने भरन्तु चितिभिरित्यादिना § अन्त्येयेत्यर्थः ।

* ‘गायत्र्यास्ताश्च येष्यो (१-गाय अत्र आयेयो)’—इति छ, भ ।

† ‘ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथसूक्त’—इति भ, ‘ब्रह्मकृतस्याप्रतिरथ-
 सूक्त’—इति अ ।

‡ का० श्रौ० सू० १८ ३. १८ ।

§ या० मं० १० ४३ ।

तस्य मन्त्रस्य त्राह्मण्यं प्रागुक्तं मित्याह— “तस्योक्तो वन्धु-
रिति ॥ ७ ॥

उद्यमनानन्तरं * अध्वर्युपभृतीनां चित्तं प्रति † गमनं
विधत्ते ‡— “अथेति ; अथ “पश्चदिशी देवि § रित्या-
दिभिः पञ्चभि र्ऋग्निरान्नीध्रपर्यन्तं गच्छन्ति । अतस्त स्ता
ऋचः क्रमेण व्याचष्टे— “देवाद्यासुराद्येत्यादिना प्राजापत्य-
भृता देवाद्यासुराद्येत्येते समये द्विन्विपयेष्वर्था कृतवन्तः ;
पथाद्देवासुराणां दिशो वृक्षन्तः ततो गमस्य स्वाधिनी कृतवन्तः ।
तत्रै पश्चदिशी देवोरित्यादिभिः पञ्चभि र्ऋग्नि रात्रीध्र-
पर्यन्ते गच्छन्ति । अतस्ता ऋचः क्रमेण व्याचष्टे,— “यत्र
भवन्त्वियनेन तथैव यजमानोऽपि देवं कुर्वतो भ्रातृशस्य
दिग्ं आधीनाः करोति । “दंबोरित्यनेन एवादिशी देव-
सम्बन्धिनीः कुरुते । असुरेभ्य उपगमस्य देवैः स्वाधिनी-
कृतत्वाद्देवोरित्यनेन तथैव सम्पादितवान् भवतीत्यर्थः । “यत्र
भवन्तु देवोत्यनेन प्रकृतस्यैव यत्रस्थावनं विवक्षित मिति
दशयति,— “यत्र मित मिति । अमतिशब्दस्याग्निच्छार्थ
इति व्याचष्टे— “अपामतिमिति । अगमायोदग्येत्यादि ॥

* ‘उपयमानान्तरम्’—इति छ ।

† चित्तं प्रति [आधीधपर्यन्तं]—इति छ ।

‡ का० आ० सू० १८ ३ १३ ।

§ वा० मं० १७ १४ ।

॥ ‘अगमायोदग्येत्नाथ कुमुदापिपामागर्ध्व’—इति पा० सू०

सुतेनाशनाया शब्दः क्जन्तो निपातितः । रायस्वीप इति धने तद्विषये पोषेवेति वक्तु मभिषेत मिथाह,— “रायस्वीप इति रायस्वोपे अधीत्यत्रापि तथैव विवक्षित मित्याह,— “रायस्वोपे अधोति यजमानस्यैव पूजकत्वात् ॥ ८ ॥

“भामहान्” शब्दो यजमानपर इत्याह,— “यजमानो वा इति । अग्नेरुक्थानि श्लोत्रशस्त्राणि पत्रवटङ्गानि भवन्तीत्यग्नेरुक्थपत्र इत्याह,— “उक्थपत्र इति । यतो देवाः ‘तप्तं घर्मं’ घर्मसम्पन्नं अग्निं ‘परिगृह्णाय यजन्त’ ; अत उच्यते मन्त्रे,— ‘तप्तं घर्मं’ इत्याह— “तप्तं घर्मं मिति । उत्तरवाक्य मध्येक मेष व्याचष्टे,— “जर्जति । ‘जर्जति’ आग्यदधिपयःप्रभृति ता रसेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अग्निर्देवसम्बन्धित्वाहारयत्त्वालोपयित्वा मत्वाहान्निरेक ‘देश्यायेत्यादिनीचत इति । देवाधेति उत्तरवाक्यद्वयं प्रसि- शयं मित्याह,— “देवश्रीरिति परिगृह्णेति ‘देवा देविभ्य इत्यध्वर्यन्त’ इयेतत् पदं व्याचष्टे,— “अध्वरो वा इति । अध्वर्यन्त इति “कव्यध्वरहतगन्धर्विनीप इति” * अकार लोपः ॥ १० ॥

“धीतं शमित” मिश्रण पदद्वयस्यार्थं माह,— “इष्टं स्विष्ट मिति । अध्वर्युहोत्रशस्त्राणा यद्यःस्थानं यथायथं मन्त्रं अप एव ‘सुरोयो यज्ञ’ इति व्याचष्टे,— “अध्वर्युः सुरस्तादिति ‘वाका- मित्र’ इत्यनयोः शब्दयोः समानाधिकरणागद्वा निवारयति ।

“ततो नो वाकायाश्चिपयेति । एतस्य प्रणीयमानस्याग्नेरादित्या-
मकक्षात् ॥ ११ ॥

स एव प्रणीयमानान्निष्कषणः सूर्यस्यैव रश्मिभि र्युक्तो
हरितवर्ष 'केगः' तेजोरूपः सविता चनवच्छिन्नं पुरस्तादे-
तदुद्यच्छति । अतो मन्त्र इम निवार्यं माचष्टेत्याह,—
“सूर्यरश्मिरिति । लक्ष्यः पशुजनकत्वेन 'पूषा' इति पशुशयः
उच्यते धानयेरनुज्ञायां प्रवर्तन्त इत्ययमर्थः मन्त्रभागेन विव-
क्षितः इत्याह,— “पशवो वा इति । 'प्रेरत' इति ईरगता *
वित्यस्यादादिकस्य लिटि बहुवधने रूपम् । अग्नेः प्रजापत्या-
मकक्षेन सर्वस्यापि दृष्टत्वाद्द्रक्षितत्वाच्च तत्रायं 'सम्पश्यन्नि-
त्यादि मन्त्रभागः समवेतार्यं मित्याह,— “सम्पश्यन्निति ।
देवा दीश्वन्त देवसामन्विम्यः पञ्चदिशः, चमति. मग्नेच्छा
दुर्मति अशास्त्रीमां अतीक्षापनाधमानाः धने तद्विषये पीष
च यज्ञपतिं सम्पन्विम्य एनं प्रणीयामानाग्निः लक्षणं यज्ञ
भवन्तु अस्यादिति “हृदसि लुङ् लङ् लिट्”—इति लोङ्घं
लुङ् प्रत्ययः † किञ्चाय मपि यज्ञः धने तत् प्रीयेषाधि
तिष्ठन्निति प्रथममन्त्रस्याय मर्थः । सम्पश्यन्ने च नी प्रणीय-
माने भामहानेत्यर्थं पूजको यजमानीऽधिकारभावेनानुगच्छति ।
उक्थ्यान्वेवाङ्गानि यस्य स उक्थपव ईश्व स्तुत्यो यज्ञियो
वासवान्निरर्भ्युणाधारितः किञ्च देवास्तत्तं धर्मात्मकं त मग्नि

* “ईर गतौ कम्पने च”—अ० आ० १०१८ धा० ।

† पा० ष्ट० ३ ३ ६ ।

परिगृह्याय यजन्त भूतत्वादेव च यज्ञरूपं तं धान्यादि-
 हविर्लक्षणेनानेनाशमयन्तेति द्वितीयस्वार्थः । होमसम्बन्धिने
 धारयित्रेः जोषयित्ततमायाग्नये हविर्हानार्थे तत् प्रणयनं क्रियत
 इति वाक्य मेघः । किञ्च यो देवश्रीः त्रियस्त इति त्रियः
 देवा. त्रियो यस्य स तयोक्तः ; भक्तभ्यः त्रियं दातुं मनो यस्येति
 श्रीमनः , गतानि प्यांसि यस्यामी गतपयः , त मग्निं
 परिगृह्य देवाय जनःपदेर्गं गतवन्तः । गत्वा च देवा ऋत्विग्भि
 र्यो देवैभ्यो यज्ञ मिच्छन्तः स्थितवन्त इति तृतीयस्वार्थः ;
 "गग्निनेति तृतीयैकवचनस्य सु इत्यादेशः । स मिषा चान्यर्घं
 यागाय हविः वीतं इष्टं यत्र यस्मिन् प्रणयनपदेर्दे हव्यं हव-
 नाहं मग्नि मध्वर्वादेर्ना मन्त्रं अपावाक् तुरीयो यज्ञी गच्छति
 तथाविधानात् तस्माद्गने ऋग्यजुस्सामनक्षत्रानि वाक्यानि प्राशि-
 पद्य नोऽप्याद्य जुपन्ता मिति चतुर्थस्वार्थः । सूर्यस्य रश्मिभि-
 र्युक्तो हरितवर्णकेशः ज्योतिरूपः प्रवीयमानोऽग्निरक्षणः सविता
 अतश्चिह्नं मुञ्चति । तस्मिन्ने रनुप्रायां अन्ते महिमानं
 विद्वान् पूषा याति (तदुत्पाद्याः पशवः प्रवर्तन्त इत्यर्थः ।
 किञ्च सोऽग्निं विंशानि सुवसानि सम्पश्यन्तेषां रक्षको भवतीति
 पञ्चमस्वार्थः) ७ ॥ १२ ॥

तयैवेतद्यजमानो भ्राह्मणस्य संत इति सामान्येनोक्तं सम्प्रति
 ता एव पञ्चदिगो विशिष्य दर्शयन् तामा मुक्त मन्त्रै स्वाधीन-

तया प्राप्तिमाह— “तद्या इति, तदिति। ‘देवा’ यस्मिन् काले ‘असुराणां’ दिग्गो वृक्षत तस्य कान्तस्य परामर्गः एतच्छब्देनानन्तरोक्ता मन्त्राः परामृश्यन्ते। अहस्मातेभ्यो य ममितवन्तः समारोहयन् स्वाधिनी कृतवन्तः। “अयो इति। किञ्च देवा कं तस्मिन् काले ‘एताभि’ ऋग्भिः ‘घातः’ सूर्यावस्थानप्रदेशनचणान्तरिक्षपर्यन्तं सभापुवन् तद्देवाय सप्ति यजमानो भ्रातृव्यतोपगमध्यस्वाधिनी कृतास्ता पञ्चदिग्घः घातः अन्तरिक्षात्मकान्निधमष्टपर्यन्तं सभ्राप्नोति ॥ १३ ॥

उक्तैर्मन्त्रैश्च पानीवपर्यन्तं गत्वा तत्रैकस्य पृथिव्यर्षेणाश्मन उपधानं विधत्ते ॥— “अयेति। ‘पृथिव्य’ शब्देन चैत्यं * सुच्यते पृथोरश्मन † उपधानेनादित्यश्चैवोपधानं भवतीत्याह। “असौ वा इति। आदित्यज्जलसाहस्यप्रदेशगनेनीक मश्मनः प्रथित्व सुप-पादयति। पृथिव्यं भवतीति तस्य चाश्मन उपधानं गार्हपत्या-हवनीययो मध्ये कर्त्तव्यमित्याह,— “त मन्तरेवेति। गार्हपत्या-हवनीययो रधस्तामोपरितनलोकद्वयात्मकत्वाज्ञोकद्वयस्य च मध्ये सूर्यस्य तपनात् सूर्यात्मकस्याश्मनस्तामोपधानं सुपवच्यमित्याह। (“अयं वै लीक इति। गार्हपत्याहवनीययो मध्यभागस्योपधानं

* “व्यापीवृद्धेयादित्यं पृथिव्यामर्चितं पृथिव्याश्मनं सुपवद्यति”—इति

का० घौ० छ० १८. ३. १८।

† “चैत्यं” or “चैत्यं” —इति छ०।

‡ “पृथिव्यं तनुं वृत्तं पाषाणं विचित्रवर्णं वा”—इति का० घौ०

छ० १८. ३. २०।

स्थानतया विद्यानादाग्नीध्रादभ्यषापि तदुपधानं स्यादित्यत
षाह ॥ १४ ॥

“आग्नीध्रवेलाया मिति । ‘वेला’ शब्दः अवकाश माषटे ।
गार्हपत्याहवनीययोरधस्तनी) * परितन लोकात्मकयो मध्यवर्त्ति-
त्वयाग्नीध्रस्यान्तरिक्षात्मकत्वं व्यध्व इत्युर्ध्वमार्ग उच्यते, तत्रैतस्या-
श्मन उपधानं क्रियते तस्मादितः प्रदेशादूर्ध्वं † भर्गे एव सूर्यं
स्तपतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ तथाश्मन षादित्यात्मकत्वादादित्यस्य च प्राणाद्या-
त्मकत्वात्तदुपधानेनात्मनि प्राणादिधारणं सम्पाद्यत इत्याह,—
“स एष इति । ‘स’ षादित्यात्मकादित्यरूपत्वात् षादित्यस्य
च प्राणत्वं तदुपाय प्राणिन चेतसिः† तदस्त्वमये तु न चेतस्त इति ।
अतएव श्रूयते— “यो सौ तपसुदेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायोदेति । *—*। असौ योऽस्तमेति । स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायास्तमेति इति ‡ । प्राणत्वादेव वायुरूपत्वं प्राणिना मिव
जीवनकालसम्बन्धात् । “आयुर्ज्ञेयतदिति । एषो ज्ञा यतः कारणा-
दायु एतदिति नपुंसकलिङ्ग मायुरित्येतदपचं तस्यायु रन्नं तद्वता
मिव भोक्तृत्वात् । अत एतदन्नं तस्मात् तदुपधानेन सूक्तीय
मात्मनि प्राणादीन् धारितवान् सम्भवति ॥ १६ ॥

अथ तस्योपधाने मन्वदयं प्रदर्शयद् व्याचष्टे,— “स उप-

* वन्वनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादन्यत ।

† ‘प्रदेशद् व्यध्वं’—इति ह, ‘प्रदेशादूर्ध्वं’—इति ज ।

‡ तै० व्या० १. १३. १ ।

दधाति विमान एष ॥” इति । ‘हि’ यस्मात्कारणात् ‘एष’ सूर्यो-
ऽभूत् यामस्य निर्माता द्युलोकस्य मध्ये चास्ते, अत उक्तं,—
‘विमान’ इति उदयमानः सूर्यः पृथिव्यादोन् स्वप्रकाशेनापूर-
यतीति । त मयं भावेति व्याचष्टे,— “आप प्रिवानिति ।
‘प्रा’ पूरणे †— इत्यव्याहृतमानार्थस्य लिटः कसुरादेशः ।
‘विष्वा’ षोडशताशी पदाभ्यां विखेपां भूतानां ‡ च व्यापनात्
वेदयः सुवय विवक्षन्त इत्याह,— “स विष्वाशीरिति,
“पूर्व मपर मिति । पृथिवी द्युलोकसाधोयन्ते, किञ्च ‘पूर्व’
मित्यनेन पूर्ववृत्तौ गार्हपत्या उच्यते,— अपर मिति पनेने-
दानीं शीयमान आहृत्नीय इति व्याचष्टे,— “अक्षर पूर्व
मिति ॥ १७ ॥

द्वितीय मन्त्रे,— “उद्या समुद्रः § । (पूर्वस्वाधीनि” मध्ये
दिवस इति पादत्रयार्थः प्रसिद्धा इत्याह । “उद्या समुद्री
अक्षर इति चतुर्थपादे रजः’ शब्देनैते लोका) ॥ विवक्षन्त
इत्याह,— “विवक्षन्त इति । भूत यामस्य निर्माता चापि
पृथिव्या अक्षरिणं वा समस्तात् पूरयन् एष सूर्यो द्युलोकस्य
मध्ये तिष्ठति; किञ्च स सूर्यो पूर्वापरश्च केतु’ लोक मन्त-

* वा० मं० १७ ५६ ।

† अ० व्या० १-२१ घा० ।

‡ विश्वेषां हविषां हृता— इति अ० ।

§ वा० मं० १७. ६० ।

॥ बन्धनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पादो नास्ति च-पुस्तकादभ्यन्त ।

“वाजस्येति” “उद्गाभश्चेति” मन्त्रद्वयं † तिगदव्याख्यातं
मित्याह,— “वाजस्य मा प्रसव इति । पञ्चदशो दैवीरित्यादिभि
मन्त्रैर्गाईपत्यादाग्नीध्रपर्यन्तं गमने भ्राष्टव्यसम्बन्धिनीः सूर्यादर्वा-
चोः । पञ्चदशस्ततो गमस्य स्वयं प्राप्तवान् भवतीति उक्तम्,—

अथ “इन्द्रं विष्वा भवीहधन्” इत्यादिभिर्मन्त्रैरग्नीध्रादाह-
वनीयं पर्यन्तं गमने सूर्यादूर्ध्वा भ्राष्टव्यसम्बन्धिनीघतस्री दिग्
क्षयैव प्राप्नोतीत्याह,— “तदा अमुष्यादित्यादिना — “पात
इति द्युलोकपर्यन्तं मित्यर्थः ॥ २१, २२, २३ ॥

चित्वाग्नि समीपगमनानन्तर † क्रमश्च मित्यादिभिः पञ्चभि
मन्त्रैः ‡ सप्तारोहणं विधत्ते §— “अथान्नि मिति । चित्वाग्नि-
हपरिधायमाद्ये उख्याग्नी होमविधानेन तत्र तदा वचनायं
कस्याच्चिदपेक्षणादग्निनिधाने यजमानस्यापि निधानात् तदपेक्षा
मारोहन्तीति महवधनम् । “स्वर्गो वै लोको जाक.” इत्यदिना-
रोहणप्रश्नात् व्याघटे— “क्रमश्च मिति ॥ तेषां मेव परत्वेणा-
भिधानम्, ‘अग्निनाग्निना’ चित्वाग्निना ‘एतम्’ इत्यभिनयेन
निर्देशः ‘एतं स्वर्गं’ क्रमश्च अप्रतिविधं न गच्छतीत्येतदुक्तं भवती-
त्यर्थः । एते क्रममाणा अथर्व्युपभृतयः एन सुख्याग्निं हस्तेषु
ब्रिभ्रतः धारयन्तः अतः रसा एवार्थो सम्बन्धेण प्रतिपाद्यते ।

* वा० मं० १७ ३३, ३४ । † “गवामंवरं”—इति छ, भ. ।

‡ वा० मं० १७ ३५—३६ ।

§ “क्रमश्च मपिनेति चित्वामारोहन्ति ।”—इति का० थौ० सू०

“दिवस्पृष्टं स्वर्गलोक मित्यनेन मन्त्रे ‘स्वर्गत्वा’ इत्यत्र स्वरित्य-
 स्यार्थ उक्तः । अत्र ‘दिव’-शब्देन द्युलोक उच्यते, द्युलोकस्य
 पृष्ठं उपरितनं स्वर्गं सुखातिशयहेतुं तस्यैवस्वानविशेषां गत्वा
 देवेभिर्देवैर्मियाः संयुताः सन्तस्त्रिहतेत्यर्थः । ‘दिवस्पृष्ट’ मिति
 षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना विधर्जनीयस्य सकारः ॥ २४ ॥

प्राची ॥ वे दिग्गणे रिति । प्राचीदिग्गणेः सम्बन्धिनौ खलु
 अतएव तैत्तिरीयकं— “प्राचीदिक् अग्निदेवता”—इति १ । “अस्य
 स्व मिति । अस्यैष्टका स्वस्वरूपस्याग्ने त्वं पुरोवर्त्तमानोऽग्नि
 भवेदं यत्रे इत्युक्तं भवति । “दीप्यमान इति । दीयते इत्यस्यार्थ-
 कथनम् ॥ २५ ॥

“पृथिव्या अह १” मिति । गार्हपत्यस्याग्नीप्राहयनीयानां
 पृथिव्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् क्रमेण तथागमनात् पृथिव्यादि-
 लोकत्रयं क्रमेण कृतावानधीत्यर्थः । ‘आहह’ मिति “आहहृहृभिभ्य
 ष्टुन्द्सि-इति घुंरडादेशः” ३ “दिवो नाकस्येति । नाकस्य
 अखहेतुभूतस्य द्युलोके ‘पृथाद् ज्योतिर्विद्यिष्टं’ प्रकाशमानस्वर्गं
 लोक ‘मगामह’ मित्येतदुक्तं भवति । अत्रापि पूर्ववत् दृष्ट्याति-
 शयहेतुभूती द्युलोक दिव्यपिमेयः स्वर्गशब्देनोच्यते ॥ २६ ॥

“न ह्रिवेति । वे स्वर्गलोके यन्ति वे फलान्तरवापेक्षन्ते
 खलु, अत उक्तं स्वर्गम् ॥ इति । एष एवेति सर्वेषां प्रका-

* वा० अं० १० ६६ ।

† तै० ब्रा० २. ११. ५ १ ।

‡ वा० अं० १० ६० ।

§ पा० अ० २. १. ५२ ।

॥ वा० अं० १० ६८ ।

रेष जगद्धारयतीति । 'एष एष यज्ञो विश्वतोधारः' येन एवं यज्ञं यितन्वते एत एष सुविद्वांसः खलु विदुषा मेव यज्ञं निष्पादकत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

"अग्ने मेहोतिः । 'इम मेतदिति । 'त्व मेपां' देवान् पट्टमिच्छतां 'प्रथमः' मेहोति इम सुख्याग्नि माह-अग्नेऽनुष्टुभुर्वदुपकारत्वात् । 'इयजमाना' इति व्याख्यातं यजमानं भृगुभिरितिसष्टमश्वत् । उक्त मन्त्रस्याध्वेन चित्वाग्नेरारोहणेन स्वर्गं लोके विद्यमाना भ्रातृव्यसम्बन्धिनीः पश्चदिशः पूर्वतः प्राप्तवान् भवतीत्याह ॥ २८ ॥

"तथा अमुभिर्लोक इति । अत्रापि 'पातः' इति द्युम्नोकादुपरितम स्वर्गावधित्वेनोच्यते ॥ २९ ॥

चित्वाग्निं सभारोहणानन्तरं मन्त्रिसुख्यनी होमं विधत्ते । "अयेति । अग्निं जुहोति अग्निहोमिनेषित मत्वादेन मिति कर्मणि द्वितीया विहितता । आहुतिवित्यं प्राप्तस्याग्ने रूपरिष्टादन्नं सम्पाद्यत इत्याह— "एतदा इति । विहिते होमि द्रव्यं विधत्ते— "लघ्यायै शक्तवक्षायै पयसा" † इति, उक्त-लक्षणाया गोः पयस उपादाने कारणं माह— "रात्रि वां इति । रात्रि खलु लघ्याशक्तवक्षाश्वारात्रेरभावादित्येवक्तः यथा गोः समीपे वर्सते तददस्य रात्रिसमीपे वर्समानत्वात् । अयं मेपार्यं सौत्सिरीषके श्रूयते— "अग्नियादित्यथरात्रेर्वत्सयेति आदित्य"—इति । एवं चास्याग्नेरादित्यात्मकत्वात् तथाविधया गोः पयसा होमि स्वर्गोक्तभागेन तदेष विधियते,— "स्वेन

रसनेति । तत्र प्रीणितवान् भवति, प्रीणयितस्यादित्यात्मक-
स्याग्नेरुपा एव वर्धमानत्वेनोपधार्यमाण स एवोख्यामी जुहुया-
दित्याह,— “उपरोति । प्रकृतहोमे साधारणं जुह्वः प्राप्नो-
तीति तदपवादत्वेनदोहमं विधत्ते— “दोहनेनेति । दोहनेन
हि पयः प्रदीयत इति दोहनाम्बरं पश्चान्तरे दोहनेने षड्
पयः प्रदीयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रकृत निवातिहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देवेति ।
अग्नेः शिरोवत् प्राधान्यात् सच्छिरसं पयसः प्राणत्वं तत्
पुष्टिहेतुत्वात् । “यथा स्वयमाहृष्या मिति । होमावसरे
स्वयमाहृष्याया उपरि किञ्चिद्यथा ‘प्रचरेत्’ तथा होमं कुर्यात् ;
एवञ्च स्वयमाहृष्यायाः प्राणत्वात् । अग्नेसु शिरस्त्वात् प्राणञ्च
शिरसेत्युक्ते अपि ययो सञ्चक्षेन रक्षेन सन्ततीति तदेव विवृणोति
‘सन्धधाति’ परस्परसम्बन्धं करोतीत्यर्थः । प्रकृतहोमो मन्थी
दर्शयन् तत्र प्रथममन्त्रस्वनाह्वय पृथकाण्डे प्रागेवाभिहित
मित्याह— “नन्नोवासेति * ॥ ११ ॥

* वा० सं० १० ७० ।

“स्वयमाहृष्या मन्ध्रविं धारयन् शुद्धवत्सा पयसाभिषुहीति
अप्याया दोहनेन स्वयमाहृष्या भवमिच्छन्नतोवासेति । स्वयमाहृष्याया
उपरि धारयन्निम् सञ्चक्ष्यायाः शोः शुद्धयन्त्यायाः पयसा दोहनेनाभि-
षुहीति स्वयमाहृष्या भवमिच्छन् । स्वयमाहृष्याया उपरि प्रतिप्रस्थाना
त निध्रविं धारयन् मन्ध्रमेव प्रागेव जुहुस्यानीयेन जुहीति ।”

— इति का० भौ० सू० १८ ४ २२ ।

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “अग्नेः सहस्राचेति * हिरण्य-
 शकलैर्वा इति । प्रकृष्टोऽग्निः प्रोचये विनियुक्तैः † सहस्र-
 सङ्ख्याकैः ‡ हिरण्यशकलैः सहस्राक्षः खलु, चतस्र मन्त्रे तथा सम्बो-
 ध्यत इत्यर्थः । प्रकाशकत्वसाधारण्येन हिरण्यशकलानां मन्त्रितो-
 मवारः । “यद्ददः शतशीर्षेति । प्रजापतिशब्देनेनोचितेष्वलुपु
 अन्तवर्त्तमानेन अन्यौ प्रतिष्ठितेषु तेषु स एव शतशीर्षीरुद्रः
 समभूदिति काण्डस्यादावुक्तम् । अतोऽत्राहः श-शब्देन सकालः
 परामृश्यते अतोऽस्मिन् काले “शतशीर्षीरुद्रो सृज्यतेति । यत्र
 अत उक्तं मन्त्रे शतमूर्धन्नितीत्यर्थः, यः शतशीर्षी भवति तस्य
 शतसङ्ख्याकाः प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ।
 यतं सहस्रमित्यपरिमितं नामधेयम् । तस्माद्गुच्यते,—“यतं
 त इति । त्वं सर्वस्यै इति । ‘सहस्र’मित्यपरिमितं सङ्ख्यावच-
 नात् सहस्रस्येत्यनेनापरिमितं सङ्ख्यावत् इत्यस्यार्थस्याभिधानात्
 सर्वस्या इत्येतदुक्तं भवति । सहस्रेति लिङ्गव्यत्ययः “अधीगर्गदये-
 शाङ्गर्मणि”§-इति षष्ठी प्राप्तौ षष्ठार्थे चतुर्थी वक्तव्येति । ‘सर्वस्यै
 वाय इति चतुर्थी । “शष वै वाज इति । ‘वाज’-शब्दोऽत्रवाची तद्दे-
 तुत्वादेवो ऽग्निर्वाजः खलु अतस्तस्मैते विधेम वाजाय स्वाहेत्यनेन
 त-भग्निं प्रीणाति । हे सहस्राक्षः शतमूर्धे अग्ने ! ते शतसङ्ख्याकाः

* ‘वा० मं० १०. ०१ ।

† इदेव पुरस्तात् का० ८. ०४. ७ ।

‡ ‘स्यंस्याकोः’-इति इ भ, न ।

§ पा० सू० १. ३. ५१ ।

प्राणाः सहस्रसङ्ख्याकाः व्यानाश्च भवन्ति ; त्वं सर्वस्य धनस्य
'ईशिये' ईश्वरो भवति ; तस्मै अयच्छेतुत्वे तदात्मकाय ते वयं
परिवरेम । इदं हवि स्ते स्वाहुत मसु इति मन्त्रार्थः ॥ ३२ ॥

मन्त्रगतेन हित्वेन सकलस्याग्नेरभि होमः सम्पद्यत इति
प्रयंसति,— "दाभ्या मिति ॥ ३३ ॥

अग्नि होमानन्तरं सुस्थान्नेयितीनां सुपरि निधाने
विधत्ते— "अथैन मिति । निधानमन्त्रे "सुपर्णोऽसि * गरु-
त्मान् † इत्यस्योपयोग माह । एतदा' इत्यादिना लोके हि
योनी सित्त' प्रजननं समर्थं रेतो विक्रियति अथयवविभागवत्
क्रियते । अतोऽद्यापि योनिरूपाया सुखाया संस्त्रतस्थान्ने रेत-
स्यन्नस्यापि विकृत्या भवितव्य मिति । पूर्वं विकृत्या विकृति-
साधनभूतेन मन्त्रेण "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" इत्यादिकेन सुप०
गरुत्मन्तं कृत्वा विकृतवान् ‡ । तथा अयनकालेऽपि 'सुपर्णं गरु-
त्मन्त' एव कृत्वा विकृतवान् ; सम्प्रति 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्'
इत्यादिकेन 'सुपर्णं गरुत्मन्त' कृत्वा निहितवान् भवति । चीय-
मानस्थान्नेः घञाकारेण अयनात् 'सुपर्णोऽसि गरुत्मान्' इत्यु-
क्तम् । 'गरुत्मान्' प्रयस्तपद्यत्वात्, अतएव 'सुपर्णं' पर्थ-शब्देन

* "तस्या मयि निदधाति सुपर्णोऽसीति षष्ठकारेण षष्ठमाह-
खायां सुपर्णोऽसीति ऋग्भेन षष्ठकारेण चापिं स्थापयतीत्यर्थः ।"

—इति का० श्रौ० सू० १८ ४ ५ ६ ।

† वा० स० १० ७२ ।

‡ "विकृतवान्"—इति श्रु० ।

पतनमुच्यते शोभनपतनविशिष्ट इत्यर्थः । “एवं ह्येष इति ।
(एष अग्निरेव सुजाप्रकार मितत् सर्वं करोति यतः पत उत्तं
मन्त्रे पृथिव्याः सीदेत्यादौत्यर्थः ॥ ३४ ॥

द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “आशुद्धान इति ।) • ‘सप्रतीकः’
शोभनावयवः तत्र मितरान् प्रति न अपि तु अक्षान्
मन्त्रो वेति व्याचष्टे— “न तु प्रतीक इति । अस्योख्याग्ने
रेव चित्वाग्निः स्वसम्बन्धिस्थानम् । पततोऽग्नेः ‘सो योनि’
मित्वादिना चित्वाग्निं साध्याधितिष्ठते तदुक्तं भवतीति व्या-
चष्टे— “अग्ने स्वामिति अक्षामिति पृथक्तरिक्षाभ्यामुप-
रिवर्त्तमानत्वेन द्युलोकालम्बकत्वात् ‘अग्निन्’ चित्वाग्निसत्त्वपि
द्युलोके ‘अध्यासीद इत्यर्थः । विश्वेदेवा इत्यनेन ‘विश्वेदेवैः सह’
स्व यजमानं मन्त्रं स्यादितवान् भवति हे अग्ने । त्वम् गरुडान्
पतपर्वं शोभनपतनोऽसि, तादृशं स्वं पृथिव्यां पृष्ठे उपविश्यस्व-
दीयाभासो अन्तरिक्षं मापूरय ऋषीतिषा दिवं दृढां कुर्व
तेजसा दिवोऽपि दृढी कुर्विति प्रथमस्यार्थः । भाः ऋषीति स्तेज
इति प्रकाशविशेषाः । हे अग्ने । त्वं पूर्वस्यां दिशि आह्वय-
मानोऽष्ठाक शोभनावयवो भूयाः, अतस्त्वां योनिं चित्वाग्निं
साध्याक्रियया अधितिष्ठ साधुयेति तृतीयैकवचनस्य सुपां-
सुत्तुमित्वादिना यादेशः । अग्निन् चित्वाग्निरूपे उत्तरे अध-
स्येषु लोको अध्यासोद, हे विश्वेदेवाः ! यूयं यजमानयात्र

सीदत । यूर्यं सम्प्रदानत्वेन सीदति । यजमानोऽधिकारित्वेन
सीदत्विति द्वितीयस्थार्यं स्पष्टार्यम् ॥ ३५ ॥

उत्तरवाक्यद्वये निधानान्तरं अस्मिन्मयी समिधामाधानं
विधाय ताः समिधवित्त्वान्निं प्राप्तस्याग्नेरुपरिष्ठादनरूपेण ॥
स्तीति— “अथाध्वित्विति ॥ ३६ ॥

तत्र यमोमयीं समिधं प्रथमं मादध्यादित्याह— “स वा
इति । यमोमयाः प्रथममाधाने हेतु माह— “एतद्वा इति ।
'एतस्या माहुत्या' मित्त्रनेन मभिक्षुहोतीति विहिताहुतिः
परानुष्ठये । एतस्या माहुत्यां हुताया मग्निः प्रदीप्तः सन्
'उदञ्चनत्' । पश्चादग्निं दृष्ट्वा येनोपायेनायत्री न चिंस्यादिति ।
देवा स्तमाज्ञीताः पश्चादहिंसोपायत्वेन ते यमोमयीं समिध
मपश्यं दृष्ट्वा च मया एत मशमयन् यत एव मगया यम-
यन् तस्मादक्षी यमोनामधेवा ऽभूत् । अतः प्रथमं यमो-
मयाः समिध आधानेन तयोवाय मपि यजमानः यात्ते एनं
शमयति न जग्धै । जग्धिर्भक्षश्च भक्षणाभावाय अहिंसायै
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अथ तस्या यमिसमिध आधाने मन्त्रं दर्शयति ॥— “तां

* “प्राप्तस्याग्नेरुपरितनान्नरूपेण”—इति च, “प्राप्तस्याग्नेरुपरि
सतादयेण”—इति क, भ, च ।

† “समिधाघार्यं यमोमयीविकशुत्वौदुम्बर्यंज्ञाए अदितुरिति (१७.
७४—७५) इत्युच्यते”—इति का० आ० ख० १८० ४. ६ ।

सवितु रिति * । “कण्ठो हेना मिथ्यय सर्वः,— कण्ठी महर्षिः
 ‘एता’ शमिरूपां गां ‘ददर्श’ खलु अतश्च ‘सा’ ‘सहस्रधारा
 भूत्वा इमं कण्ठाय ‘सर्वान् कामान् दुदुहे’ तस्मादाहिताः शमो
 तथैव यजमानाय सर्वान् कामान् दुग्धे चस्याग्ने नत्पादक-
 त्वेन सख्यन्विनी । अतएव श्रुतिः,— “शमोऽगर्भोऽग्निं मन्यन्ते’
 —इति † । ‘प्रयोगा’ प्रकल्पेण्योवरीं ‘सहस्रधारां प्रयमा महीं
 महतीं शमोऽवायां गां कण्ठमहर्षिरदुदुहेत् । उरणीयस्य
 सवितुरभिमतं ‘चिन्ता’ चाग्रनोया - ‘सुमति’ शोभन मतिं
 ‘जिह्वजम्बा-जनहितं यस्या सा तयोक्ता सर्वेष्वीत्यादयवीं ता
 मह सावृण इत्यर्थः ॥ २८ ॥

असिममिदाधानानन्तर वैकङ्कतसमिदाधानं विधाय तस्या
 वैकङ्कतसमिद्धीमप्राक्षणं प्रागेव पठकाण्डेऽभिहितं मित्याह—
 “द्वीर्वा इति । द्वितीयपादे अथसरे ‘सधस्य’ इत्येनान्तरिक्षं
 सुच्यत इत्याह,— “अन्तरिक्षं वा इति । ‘यस्माद्योनि’ रित्यत्र
 योनि-शब्देनेव भ्रूणोको विवक्ष्यत इत्याह,— “एव वा इति ।
 ‘प्र त्वे हवीषि इति तुरीयः पादः प्रसिद्धार्थं इत्याह । “यदा
 वा एव इति । हे अग्ने ! तै त्वा ‘परमे जगन् उत्पत्तिस्थाने
 द्युलोके ‘विधेम’ ‡ परिवरेम न केवलं द्युलोक एव किं

* या० सं० १० ७४ ।

† तै० ब्रा० १ १ ६ १ ।

‡ वा० सं० १० ७५ ।

स्तोत्रैः स्तुतिभिरुपलक्षितावयं शवरे द्युलोकादधस्थाने । सधस्ये ।
 सइस्थाने अन्तरिक्षेऽपि विधेम किञ्च वाघ्नान् पृथिव्यात्मकद्योते-
 स्त्वं सुदारिद्र्य उद्गतवानसि ऋ गतो लिट् संहितायां अन्येषां
 मपि दृश्यत इति दीर्घः त मेमं लोकां अगशा समिधा यज्ञेषु
 द्युलोकादीना मग्निकारणत्वेनाग्नेः कारणात्कारे (?)—होमो
 उक्तः । अथ 'प्र त्वे हवींषि' इत्यनेनकार्याकारेऽग्नी होमो विधी-
 यते । ततः 'समिधे' सम्यक् प्रज्वलिते स्त्रे त्वय्येपि ह्यग्नेःसत्वात्
 हवींषि मज्जुह्वरे मज्जुह्विरे विपश्चित इति शेषः, इरयो रे इति
 इरे प्रत्ययस्य रे भादेशः । अतो वय मपि समिधे त्वय्येतां
 समिध मादधाति इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वैद्वत्समिधोमानन्तर औदुम्बरसमिधोमं विधत्ते— "अथ उदु-
 म्बरी * मिति । आधातश्यावा उदुम्बरसमिधः कथञ्चित् शेष
 माह— "कर्णकवती भवतीति । कर्णक शब्देनात्र पत्रशाखादिकं
 विवक्ष्यते । पत्रादीनां पशुपुष्टि † साधनत्वेन पशुस्वास्त्वाविधाय-
 समिधो होमिन पशुरपिषंवेन ‡ प्रोच्यति । तत्राविधायः समि-
 धोमसम्भवे किं कुर्यादिति ; तत्राह,— 'यदि कर्णकवती न
 विन्देद्' इति 'दधिद्रुषं' दधिविन्दु 'सुपहत्वाद्' समिधि संश्लेषा-

* 'वैकङ्कती गेहो अथ रजौदुम्बरी मित्यर्थः ।'

—इति वा० सं० १०. ७४. भाष्यम् ।

† "पशुपुष्टिः"—इति छ ।

‡ "पशुपुष्टौ चान्निवैवं"—इति ज ।

दध्यात् । तत्र समिधि 'दधिद्रव्य उपतिउते' इति तद्देव
पशुरूपं भवति । अतस्तथाविधायाः समिधो साधानोप-
त्वेन मन्दिं पशुरूपेणाग्नेन प्रीणाति,— प्रेडो अग्नेदोहि *
इत्यादि ॥ ४ ॥

समिधोमानन्तरं माण्याहुतीर्विधत्ते,— "अथाहुती रिति ।
यथेति लोके भुञ्जानस्य पुरुषस्य यथा शाकसूपीदनादिकं
परिविच्य पथात् जनादिकं पेयं पाययेत् तादृक् तदा-
ण्याहुतिकरणं भवति । प्रथमं समिधोमन्मपरिवेषणवत् हत-
त्वादित्यर्थः । तत्रासाधारण्येन श्रुषैव सर्वासां होम प्रसङ्गा-
दाह,— "श्रुषेति । अग्ने त मयाश्व मित्यस्य प्रथमाहुति-
मन्मस्य तात्पर्यायं भाह,— "यस्ते इदिश्रुमिति । इदिश्रुम
मिति श्रुभ्यां टे रूपसङ्गान मिति सप्तम्यालुक् । हे अग्ने
'ते' तव इदिश्रुक् † इदयइत्त 'शोम' शोच मस्ति, ति तं
श्रीमं 'अध्या' समृद्धक्रिया 'समित्ये' तदुक्तं भवति, अग्नेन
मन्मैवेत्यर्थः । अथोऽस्य मन्मस्य हृद्दो प्रथमति,— "पङ्क्या
शुहोति । पञ्चपादा यस्याः सा पञ्चपादा "संज्ञासु पूर्वस्य ‡"—
इति पादमन्मस्यभाषे "पादोऽन्यतरस्याम् §"—इति । विकल्पेन

* वा० सं० १७ ७५ ।

† वा० सं० १७ ७५ ।

‡ वा० सं० ५. ३. १४० ।

§ वा० सं० ४ १. ८ ।

डोति प्राप्ते “टाहवि #”-इति षट् प्रत्ययः । ‘पञ्चवितिकोऽग्नि’
 रित्यनेनाग्नेः पञ्चत्व सङ्ख्य योगो दर्शितः “पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः”
 संवत्सर इत्यनेनापि प्रकारान्तरेण स एव प्रदर्शयते । हेमः ;
 शिशिरयो रुभयोरपि विहित वैशिव्याविशेषणैकत्व मभिप्रेत्योः
 “पञ्चऽर्त्तव इति । एवञ्चान्तेः पञ्चात्मकस्याप्तस्य पञ्चपदपङ्क्ति
 साधो होमे तत् समितेनैवाग्नेनैवं प्रीणातीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

देवताविशेषं सम्बन्धेन द्वितीया माहुतिं दर्शयति,—“अग्नेति ।
 विष्णुकर्मा देवतास्था इति ‘वैष्णवकर्मणी’ माहुतिं जुहोति
 कुर्यादित्यर्थः । ननु अस्य होमस्याग्न्यर्थत्वादत्र विष्णुकर्मा-
 देवत्वत्वे प्रकृतसमन्तैतार्थं तानस्यादित्यत उक्तं ;— “विष्णुकर्माप
 मग्निः इति । अग्ने तद्दोमसाधनं मत्वं व्याचष्टे— ‘चित्तिं
 जुहोमीत्यादिना † । अत्र चिति-शब्दार्थं दर्शयन् तस्य चात्र
 सम्बन्धिविशेषोपादानाभावेन साधारण्यात् सम्बन्धन्तरप्रसक्ति
 निवारणिनोत्तर वाक्योपात्तदेव सम्बन्धित्वे दर्शयति— “चित्त
 मीवा मिति । तथा देवा इहागमव्रित्यन्वागमव्रित्येगस्येदं
 व्याचष्टे— “यया देवा इहागच्छानिति । आगच्छानिति
 आगच्छेयु रित्यर्थः । गमिर्मुञ्चि चुरेह । ‘अतावधः’, अत-
 शब्दस्य सत्यं मत्वं इत्याह । “सत्यवध इति विखस्येत्यादि
 पदद्वयं व्याचष्टे— “योऽस्येति सर्वं देयाचितं मित्यनेन विष्णा

* पा० सू० ४ १ ५ ।

† पा० सं० १० ३८ ।

छादाभ्य मिचेतद्ग्राह्यात् । कीदृगा देवाः वीतिहोत्राः
 होत्रा इति यज्ञनामः वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः
 कामित यज्ञाः । होत्रा शब्दो यजमाननामसु पठितः । ऋता-
 हृषः सत्येन वर्द्धमानाः छान्दमोदीर्घः देवा यथा इहाग्नि समीपे
 आगच्छतेषु तदर्थं येषां देवानां चित्तं अथ यजमानस्य
 यज्ञं गच्छाम इत्येव रूपं जुहोमि सम्पादयामि केन साध-
 नेन समाहितेन मनसा ह्ययमानेनानेन हृतेन च एषां चित्तं
 सम्पादयामि । यत् एवं तस्माद्दिग्ब्यास्य सर्वस्य भुवनस्य पत्न्येति
 विश्वकर्मणे १० सर्वदा दिपय प्रकाशन भक्षितं इदमान्यरूप
 इति जुहोमीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्त होमान्तरं पूर्णाहुतिं † विधत्ते— “अथेति पूर्णां
 वासावाहुतिश्चेति ‡ पूर्णाहुतिः आज्यपूर्वया सुषा सम्पाद्यमाना
 आहुति रित्यर्थः । सर्वे वा इति यत् पूर्वां तत् सर्वं अपरि-
 मितत्वात् , यतएवं सर्वेष्वेवाग्नेन प्रीणाति ॥ ४३ ॥

“सप्त ते अन्न इत्यादिना ॥ तन् मन्त्रं व्याचष्टे—तत्र ‘समिध’

• निघ० ३ १७ ८ ।

† ‘विश्वकर्मणाय’—इति ऋ. ७ ।

‡ ‘पूर्णाहुतिश्च सप्त स इति । सुषा पूर्णाहुतिश्च जुहोति०
 पूर्वया सुषा आहुतिः पूर्णाहुति रिति’ ॥

—इति का० श्रौ० सू० १८ ४. ६, १० ।

§ पूर्णांवासावापिश्चेति—इति ऋ ।

‡ वा० सं० १७ ७६ ।

मिलनेनास्य समिन्धने रुक्मा प्राणा विवक्षत इत्याह— “प्राणा
 वै समिध इति । प्रजापतेर्विस्रंसनेन ततो निर्गता ऋषयः
 पृथगेव समदेहानसृजत् । ततश्च तान् व्यवहारासमर्थान् दृष्ट्वा
 पथात् तानैकमेव पुरुषं सकुर्वन् । एतत् सर्वं स प्रपञ्चं
 पञ्चकाण्डस्यादायभिहितम् । स एव प्रजापतिरियं नीयमानो-
 ऽग्निः अतोऽथ जिह्वा-शब्देन * सप्त पुरुषा यिष्यन्त इत्याह—
 “या न मुनिति तेषां भितदाहेति तेषां भितदभिधानं
 करोति तानाहेचर्यः । अस्य प्राण-शब्देन शरीरस्थानोन्द्रियाणि
 उच्यन्ते अतश्चेतेषां शब्दानामन्तरं इन्द्रियशक्तत्वेऽपि न साह-
 र्यम् । “सप्तधाम प्रियाणोऽग्नेन छन्दांस्वभिधीयन्त इत्याह
 छन्दांसीति यत एत मग्निं हीळमेवाववणादयाः सप्तहोत्रा
 अग्निष्टोमादिभिर्देवैः सप्तधा यजन्ति । अत उच्यते सोऽर्घीं मन्त्रे-
 णेत्याह,— “सप्तहोत्रा इति स्थानवाचकत्वात् योनि-शब्दे
 विसायोऽभिधीयत इत्याह,— “चित्तीरेतदिति । घृतास्य रेतः
 सप्त हि हेतुत्वे वितोनाश्च लोकाम्बकत्वात् घृतेनेति वचनेन
 लोकेष्वेव रेतो निहितवान् भवतोत्याह,— “घृतेनेतीति ।
 स्वाहाकारस्य यज्ञाम्बकत्वात् स्वाहेत्युक्त्वा इदं मुक्तं प्राणादिकं

* ‘सप्तजिह्वः सन्ति ज्वालाख्याः सप्तजिह्वाः हिरण्यज्ज-
 गात्वा व्यागमोक्ताः यदा व्याघ्रवृत्तिकोक्ताः काली कराली च
 मनोजवा च विलोहिता च सधूमवर्णा स्थलित्तिग्नी विश्वरथी
 च देवी शैलाशमाना इति सप्तजिह्वा ’

—इति सु० उ० १२ ।

सर्वं युगपदेव यज्ञाहे करोतीत्याह,— “स्वाहेति । हे अग्ने !
 सप्तभिधः पुरुषाः सप्त षट्पयः सरोच्यादपय तव द्रष्टारः सन्ति ।
 तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि गायत्र्याष्णिगमुष्टपृहतीति
 पङ्क्तिं त्रिष्टुप् अगति एकाम्यानि क्वांसि यमन्ति किञ्चत्वा
 हीद्वन्नमिभावश्चत्वाद्वात्सियोत्तुनेद्वाग्नीधो ऽष्टावाकास्या
 सप्तहोत्राश्च अग्निष्टोमोऽस्यग्निष्टोम उक्थ्यः योऽह्य तैरात्र आतो-
 र्यामो वाजपेययेति सप्तधा यजति तादृश स्व अज्नाभिर्हय-
 मानेन सप्तयोगी वितोरापूरयेति भन्वार्थः ॥ ४४ ॥

मन्वे षोडश पुम्येन सप्तमशब्द प्रयोगः क्वांस्यग्नेर्स्तृप्तिहेतु
 मन्दतीत्याह,— “सप्तसप्तेति । प्रज्ञताहुतोनां त्रित्व मपि तथैव
 प्रसंसति— “तिस्र आहुतीरिति । सप्तिधा आहुतीनाश्च मित्तिता
 पदसङ्ख्या भवति । तस्य तु ब्राह्मणं प्रागुक्त मित्याह— “तिस्रः
 सप्तिध इति ॥ ४५ ॥

अथ सप्तिदाहतीनामस्त्रिमांसात्मकत्वात् तत् सन्निवेशानु-
 सारेण नास्तिष्टवासीनो लुड्यादित्याह,— “तिष्ठदित्यादिना ।
 कठिनावयवसन्निवेशसाधारण्यात् सप्तिधा मस्त्रिष्वं तानि
 लच्छित्वात् तिष्ठन्तीव भवन्ति । अथि मांसानुसारेण सप्तिधा
 अक्षरां प्राज्याहुतयसु बाह्याः कर्त्तव्या इत्याह,— “अक्षरा
 इति ॥ ४६ ॥

अथास्याग्निप्रणयनात्मकस्य कर्मणः सम्पत्तिं सप्तिधातुं
 प्रतिजानीते,— अथातः सम्पदेविति । ता मेव दर्शयति,—
 “षट् पुरस्तादिना । प्रथयनात् पूर्वं तिस्र अ. ष्याहुती स्तिस्रः

समिदाहुतीय लुहीति । अतस्तत्र पश्यन्त्या भवन्ति यद्यपि
द्वितीय तृतीय राज्याहुत्वोः ० षोडश मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
तथापि आहुत्यनुसारेण ते सर्वेऽपि दावेव मन्त्रा इति परि-
गच्छन्ते । उपरिष्ठादग्निनिधानात् पद्यात्तिस्रः समिदाहुती-
स्तिस्र आहुत्याहुतीषु लुहीतीति तेऽपि पश्यन्त्याः । आग्नीध्र-
मण्डपेऽपि क्वचित् पृथिरश्मोपधीयते तात्पर्यं यद्भूमि मन्त्रै-
र्गच्छन्ति । अत्र यद्यपि पद्यद्विधौ दैधोरित्यादयः पञ्चैव मन्त्रा-
गमने विनियुक्ताः, तथापि उदुत्वेत्यादिना मन्त्रेषु सङ्घीते
पद् भवन्ति, इति पञ्चमपि मन्त्राणां गमनसाधनत्वा-
भिधानं गमनमन्त्रबाहुल्याभिप्रायम् । “विमान एव दिव” १
इत्यादिभ्यो “पृथि मग्मान सुपदधाति ३ । “इत्तं विष्वा ५”
इत्यादिभिरसुभिर् मन्त्रैः “अग्नि” ॥ पर्यस्तं गच्छति । “ऋमध्व
अग्निना ७ इत्यादिभिः पञ्चभिर् मन्त्रैः विष्याग्नि आरोहन्ति । तदेव
मेकोनत्रिंशत् मन्त्रा भवन्ति । एतदुक्त मन्त्रसाध्य “आहुतिरेव
त्रिंशत्तमो” त्रिंशत् सङ्ख्या पूरणो यद्यपि आहुतीयक्तयो वद्वः
सन्ति तथापि सामान्यानुसारेण ताः सर्वा अपि एकैवाहुति

० “द्वितीयराज्याहुत्वोः (१)” - इति छ, भ, च ।

१ इहं पुरस्तात् ए० १३५ पं० १ ; पा० सं० १० ५६ ।

३ वा० सं० १० ६० ।

५ वा० सं० १० ६१ ।

७ वा० सं० १० ६५ ।

१ वा० सं० १० ६२ ।

भवति । “सुपर्णोऽसि गरुडान्” * इत्याभ्यां हाभ्या मग्निं
निदधाति । “तद्दु हात्रिष्णत्” सङ्ख्यायं सम्पद्यते, अनुष्टुप्हात्रिष्ण-
दक्षरो भवति । अतस्तदेतदाग्निं प्रणयनात्मकं मन्त्राहुतिं सङ्ख्या-
द्वारा अनुष्टुप् छन्दो भवन्ति ; “सैवेति” ॥ ४० ॥

स्त्रिलिङ्गाच्च अनुष्टुविल्येतद्वितीय विभेधापेक्षां सप्तमकाण्डे
गार्हपत्याचयनाभिधानान्तरम् † । तत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पाद्य
तासां मध्ये एका माहवनीयं प्रत्यग्भवन्तीत्युक्तम् ‡ । पत्रोक्त-
प्रकारेणानुष्टुभः सम्पादने तासां सेका § अनुष्टुभ मन्त्रा-
हृतवन्तो भवन्तीत्याह,— “तथा चम् रिति । गार्हपत्यात्
खल्वग्निराहवनीयं स्थानं प्रति प्रणीतो ऽतथाग्निप्रणयने विद्य-
मान मन्त्राहुतिं सङ्ख्याद्वाराऽप्यानुष्टुभः सम्पादनात् गार्हपत्ये-
सम्पादिताया अनुष्टुभा सेका मन्त्राहृतवन्तो भवन्तीत्युच्यते ।
गार्हपत्यादिकस्या अनुष्टुभोऽन्ताहरणे प्रयोजनं माह— “तथा-
देता मिति । अत्राश्विनवसरे ‘एष सर्वोऽग्निः मस्तुतः’ कारखेन
संस्कृतः स एषोऽग्नि अत्र मत्स्यदभक्षयिष्यदिति यत् तस्मै-
नाल भाभीत् अन्तादनाय समर्गो नाभूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पश्चात् स वित्याग्निः प्रणेष्यमाणं मग्निं त्वया अग्नि-
मात्रं मदानोत्थत्रयोत् । तस्य स्तयेति, तेनाव्यह्नोऽकृतं । तस्मा-

* वा० मं० १० ७२ ।

† का० ७ १ २ १६ ।

‡ “प्रत्यसं उर्वन्तुः” —इति ह भ, ज

§ “तामासेकाया” —इति ज ।

दक्षिणेवावसरे * एत मग्निं गार्हपत्यादत्त चित्वाऽग्नाय ह
रन्ति अनेन गार्हपत्यादनुष्टुभ आहरणं मुक्तं । अथ पयादेवो-
ऽश्याय समयो भवति । “यत्तमाहुतिभ्यो” इति । तदेवाहं
दर्शितं आहुतिरुपायाश्चाय समयो भवति अग्निं प्रथयमानन्तर
मेवचित्वाग्नेः आहुतिं सम्बन्धादिति भावः ॥ ४८ ॥

“अथो आहुरित्यादिक्रम्याय मयं,— किञ्चगार्हपत्यादनुष्टुभ
आहरणेन चित्वाग्निं रूपं प्रजापति रेव प्रीणाति ततोऽग्निं रूप
मेतं ‘प्रियं पुत्रं सुरसि धत्ते’ धारितवान् भवतीति ब्रह्मव दिव
आहुः । अतोऽपि तस्मादनुष्टुभं माहरन्तीत्यर्थः । उक्तार्थं वेदमं
प्रमंसति— “अथो हितदिति । लोके यः कश्चिन्नः एतदर्थं रूपं
एव मुक्तप्रकारेण जानाति स जगद्येव मेव उरसि प्रियं पुत्रं
आधत्ते खलु इति निपात प्रसिध्यर्थधीतकः । व्यवहित-
येत्यनुष्टुभासनात् पदान्तरं व्यवहितोऽप्याङ्घ्रिपुत्रसर्गाधत्त इत्यनेन
सम्बन्ध्यते ॥ ५० ॥

अथ प्रकारान्तरिणापि गार्हपत्यादग्नेः आहरणं प्रमंसति—
“यदेवेत मिति । अथ मेवेति । योऽय मग्निः अधुनाग्नाभि-
धीयते अय मेव चित्वाग्निः सप्तानां पुरुषाणां समष्टिरूपः
एक पुरुषः अथैषां पुरुषाणां यां ‘प्रियं’ परमं रूपं उच्यते
‘समुदोचन्’ समुदाचिपन् एषा सरूपा थीः सोऽग्निः पुरुष
इति पुंसिङ्गं विधे आधापेक्ष य मेत मग्निं इदानीं चित्वाग्ना

वाहरति रदानीं वाह्रियमाषो ऽग्नि सप्तपुरुषाणां समुच्चिप्त
 श्रीरूप इत्यर्थः । तस्मात् कारणात् एत मग्नि मवाहरतीति
 यत मेव एतेषा सप्ताना पुरुषाणां श्रीरूपयोरसोस्त्रित मूर्धं
 सुच्चिपन्ति किञ्च तस्या त्रिय गिरोरूपत्व तत्रैव पठकाण्डे
 ऽभिहितम् । तस्मात् तदेतच्छ्रीरूपोऽग्निरस्य प्रजापति गिरचितो
 ऽय मग्नि पुनरात्मन शरीर (१) भूत एते गार्हपत्यादग्ने
 वाहरणैव सस्त्रुनेन प्रजापतिशरीरे स्वकीय शिर एव सम्यधा
 तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ (२, १) ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनघतपद्यब्राह्मणभाष्ये
 नयमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।
 पुमघायतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेतर ॥ २ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कमकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्दीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतकलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोस्त्रा रुक्मवाजिदिपसहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
 व्यग्राणोद्दिश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडी राजत राजपुण्य ।

धान्योत्पत्त्यं प्राण्यजन्मा लक्ष्मज मन्त्रः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मक्तत मुदा पात्रसाक्षिण्णचार्यः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रबन्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यपुरन्धरस्य
सायणाचार्येण विरचिते भाषवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपद्यत्राह्यभाष्ये
नवमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्याये प्रथमं वाच्यम् ।

अथातो वैश्वानरं जुहोति । अथैष सर्वो
ऽग्निः संस्कृतः स ऽएषोऽत्र वैश्वानरो देवता
तस्मा ऽएतद्विर्जुहोति तदेनं हविषा देवतां
करोति यस्यै वै देवतायै हविर्गृह्यते सा देवता न
सा यस्यै न गृह्यते द्वादशकपालो द्वादश मासाः
सवत्सरोः सवत्सरो वैश्वानरः ॥ १ ॥

यद्देवैतं वैश्वानरं जुहोति । वैश्वानरं वा
ऽएतं मणिं जनयिष्यन् भवति तं मद्ः पुरस्ता-
द्दीक्षणीयायां रेतो भूतं सिञ्चति यादृग्वै योनौ
रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तदात्तत्र वैश्वानरं
रेतो भूतं सिञ्चति तस्माद्य मिह वैश्वानरो
जायत ऽउपांशु तत्र भवति रेतो वै तत्र यत्र
ऽउपांशु वै रेतः सिञ्चते निरुक्तं ऽइह निरुक्तं
हि रेतो जातं भवति ॥ २ ॥

स यः स वैश्वानरः । इमे स लोका इय
मेव पृथिवी विश्व मग्निर्नरो ऽन्तरिक्ष मेव विश्वं
व्यायुर्नरो द्यौरेव विश्व मादित्यो नरः ॥ ३ ॥

ते ये त इमे लोकाः । इदं तच्छिर ऽष्टुदं
मेव पृथिव्योपधयः श्मश्रूणि तदेतद्विश्वं व्यानेवाग्निः
स नरः सोपरिष्ठादस्य भवत्युपरिष्ठाद्वायुः ऽथग्निः ॥
॥ ४ ॥

इदं मेधान्तरिक्षम् । तस्मादेतदलोमकमलोमक
मिव ह्यन्तरिक्ष तदेतद्विश्वं म्नाण एव व्यायुः
स नरः स मध्येनाथ भवति मध्येन ह्यन्तरिक्षस्य
व्यायुः † ॥ ५ ॥

शिर ऽएव द्यौः ‡ । नक्षत्राणि केशास्तदेतद्विश्वं
चक्षुरेवादित्यः स नरस्तद्वस्ताच्छीर्षो भवत्यवस्ताद्वि
द्वि ऽथादित्यस्तद्विष्वेत्तच्छिरो वैश्वानर ऽथात्माय

• 'वपिः'—इति घ, ङ ।

† 'वायु'—इति ग, घ ।

‡ 'द्यौ' इति ग, घ ।

मनिदित ऽआत्मान मेवायैतत् संकृत्य गिरः प्रति-
दधाति ० ॥ ६ ॥

अथ मारुतान् जुहोति । प्राणा वै मारुताः
प्राणानिवाग्निन्नेतद्दधाति वैश्वानरुः जुत्वा गिरो
वै वैश्वानरः शीर्षेस्तत् प्राणान् दधाति † ॥ ७ ॥

एक ऽएष भवति ‡ । एक मिव हि गिरः सप्ते-
तरे सप्तकपाखा यदु वा ऽपि बहु कृत्वः सप्त-
सप्त सप्ते § तच्छीर्षण्येव तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥
॥ ८ ॥

निरुक्त ऽएष भवति । निरुक्त मिव हि गिरो
ऽनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्ता ऽद्वय हि प्राणास्तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि गिरः ऽआसोन ऽइतरान् । सत-
द्वय हि प्राणाः § ॥ ९ ॥

० 'मनिदधानि'—इति ख ।

† 'दधानि'—इति ख ।

‡ 'एक ऽएष भवति'—इति ख ।

§ 'प्राणः'—इति म, घ ।

तद्यौ प्रथमौ मारुतौ जुहोति । इमौ तौ प्राणौ तौ मध्ये वैश्वानरस्य जुहोति मध्ये हीमौ शीर्षाः प्राणौ * ॥ १० ॥

अथ यौ द्वितीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ † ॥ ११ ॥

अथ यौ तृतीयौ । इमौ तौ तौ समन्तिकतरं जुहोति समन्तिकतरमिव हीमौ प्राणौ व्यागेवारण्येऽनुच्यः सो ऽरस्ये ऽनुच्यो भवति बहु हि व्याचा घोरे निगच्छति ‡ ॥ १२ ॥

युद्धेषु वैश्वानरमारुतान् जुहोति । चक्रं वै वैश्वानरो त्रिगुणमारुताः चक्रं च तद्विशुद्धं करोति वैश्वानरपूर्वं जुहोति चक्रं तत् कृत्वा विशुद्धं करोति § ॥ १३ ॥

एक ऽएधु भवति । एकस्यं तत् चक्रं मेक-

* , † 'प्राणौ'—इति म ध । ‡ "निगच्छति"Śāyana—इति च ।

§ 'करोति'—इति ख ।

स्यात् श्रियं करोति वहुव इतरे व्विशि तद्-
भूमानं दधाति ॥ १४ ॥

निरुक्ता ऽएष भवति । निरुक्ता मिव हि क्षत्र
मनिरुक्ता इतरे ऽनिरुक्तेषु हि व्विट् तिष्ठन्नेतं
जुहोति तिष्ठतीव हि क्षत्र मासीन ऽइतरानास्त
ऽइव हि व्विट् ० ॥ १५ ॥

तं वा ऽएतम् । पुरोऽनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं
व्यपट्कृते सुचा जुहोति हस्तेनैवतरानासीनः स्वाहा-
कारेण क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरा † मनुवर्त्मानं
करोति ॥ १६ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैते पुरो ऽनुवाक्यवन्तो
याज्यवन्तो व्यपट्कृते सुचा हुता भवन्तीत्येतेषां
वै सप्तपदानां मारुतानां यानि त्रीणि प्रथमानि
पदानि सा त्रिपदा गायत्री पुरो ऽनुवाक्याथ यानि
षत्वार्युत्तमानि सा चतुष्पदा त्रिष्टुब्धाज्येद मेव ‡

• 'विट्'—इति ग ।

† 'कृतानुवाका'—इति ङ ।

‡ 'इयमेव कपुशा'—Sáyaṇa—इति च ।

कपुच्छलमयं * दण्डः स्वाहाकारो व्यषट्कार एव
सु हास्येते पुरोऽनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो व्यषट्-
कृते सुचा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

तद्यं प्रथमं दक्षिणतो मारुतं जुहोति । याः
सप्त प्राच्यः स्रवन्ति ताः स स्र सप्तकपालो भवति
सप्त हि ता याः प्राच्यः स्रवन्ति ॥ १८ ॥

अथ यं प्रथमं मुत्तरतो जुहोति । ऋतवः स स्र
सप्तकपालो भवति सप्त ऋतवः † ॥ १९ ॥

अथ यं द्वितीयं दक्षिणतो जुहोति । पशवः
स स्र सप्तकपालो भवति सप्त हि याम्याः पशु-
वस्तु मनन्तर्हितं पूर्वस्माज्जुहोत्यसु तत् पशून् प्रति-
ष्ठापयति ‡ ॥ २० ॥

अथ यं द्वितीयं मुत्तरतो जुहोति । सप्त ऽक-
पयः स स्र सप्तकपालो भवति सप्त हि सप्त ऽर्धय-

* "कपुच्छलमयं"—इति ड, च ।

† ऋतवः—इति क, 'ऋतवः'—इति ख, ग, 'ऋतवः'—इति ड ।

‡ 'प्रतिष्ठापयति'—इति ख ।

स्त मनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यृतुषु तदृषीन् प्रति-
ष्ठापयति ० ॥ २१ ॥

अथ यं तृतीयं दक्षिणतो जुहोति । प्राणाः
स स सप्तकपालो भवति सप्त हि गीर्षन् प्राणास्त
मनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितांस्तृष्ठीर्णाः प्राणान्
दधाति ॥ २२ ॥

अथ यं तृतीयं मुत्तरतो जुहोति । कुन्दांसि
स स सप्तकपालो भवति सप्त हि चतुरसराणि
कुन्दांसि त मनन्तर्हितं पूर्वस्माञ्जुहोत्यनन्तर्हितानि
तदृषिभ्यश्चकुन्दांसि दधाति ॥ २३ ॥

अथ याः सप्त प्रतीच्यः स्रवन्ति । सो ऽरण्ये
ऽनुच्यः स सप्तकपालो भवति सप्त हि ता याः
प्रतीच्यः स्रवन्ति सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजा-
पतेः सो ऽरण्ये ऽनुच्यो भवति तिरु इव तदादरण्यं
तिरु इव तदाद्वाङ् प्राणस्तस्माद्य एतासा ऋदीनां

पिबन्ति रिपुतराः शपनतराः ॥ आहनस्यवाहितरा
भवन्ति तद्यद्यदेतदाहेदं मारुता इति तदस्मा
ऽचुत्तं कृत्वापिदधाति तेनैर्न प्रीणाति ॥ २४ ॥

स यः स वैश्वानरः†। असौ स ऽचादित्यो ऽथ ये
ते मारुता रश्मयस्तो ते सप्त सप्तकपाला भवन्ति
सप्त-सप्त हि मारुता गणाः ‡ ॥ २५ ॥

स जुहोति । शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्य-
ज्योतिश्च ज्योतिष्माञ्चेति नामान्येषा मितानि
मृगडल मेवैतत् संस्कृत्याथास्मिन्नैतान् रश्मीन्ना मयाहं
प्रतिदधाति ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३, १.] ॥

• 'शपनतरा' Śāyana (७)—इति च ।

† 'वैश्वानरो' ऽसौ—इति म, 'वैश्वानरः'—इति च ।

‡ 'गणाः'—इति क, 'गणाः'—इति म ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भ्रमे , त मङ्ग वन्दे विद्यातीर्थमद्देश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वमग्निब्रह्म्याये स्वयमाष्टश्याया व्याघारणसमुत्थणादि कर्माभिहितम् । अयाग्निब्रह्म्याये वैश्वानर मारुतवसोर्धारादिहोम लक्षण कर्माभिधास्यते । (तन्नादी वैश्वानरहोम विधत्ते— 'अथात इति । अथ-शब्देनाग्नि प्रणयनानन्तरं व्योतते, अत इति । अत्रैव सर्वोऽग्निदित्याद्युत्तरकाल प्रतिपाद्य मर्घं हेतु तयार परामुच्यते । 'वैश्वानर'-शब्दस्तद्देवस्य हविदाक्षणे यती ऽग्निववसरे अग्निर्वैश्वानरो देवता भवति । अतस्तत् प्रीणनार्थं तद्देवस्य हविर्जुहुयादित्यर्थः । न केवल मनेनास्मैभागसम्पादनं क्रियते, अपि तु देवतास्य सम्पादनं मपीत्याह,— "तदेन मिति । तद्देव मपपादयति,— 'यस्यै वा इति । वैश्वानर उच्यते सामान्येनाभिधानादिक मपि तच्छब्देनोपायेत्य दौत (१) आह)— "द्वादश कपाल इति । द्वादशसु कपालेषु सस्रत पुरोडासो ११ द्वादशकपाल द्वादशमासा सम्भूय सव करो भवति । वैश्वानरोऽग्निश्च सवकरात्मक तत स्तदर्थं हविर्द्वादशकपालसस्रत पुरोडासो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

* बन्धनीचिह्नान पाठी नास्ति अ पुस्तकादम्ब ।

† 'पुरोऽनुवाक्या ॥ — इति अ ५ ।

अथ पुनस्तु मेव वैश्वानरहोम प्रशंसति—“यद्देवेत मिति ।
 अद शब्दो दीक्षणीयेष्टिकाल परासृशति । ‘पुरस्ताद् इति
 पूर्वकाल माच माचष्टे’ पूर्व ममुभिन् काले दीक्षणीयेष्ट्यान्त
 वैश्वानर रेतोभूत सिञ्चतीति यत् अतएव मग्नि वैश्वानररूप
 जनयिष्यन् भवति दीक्षणीयाया कृतो वैश्वानरार्थी होम,
 एतस्यान्ते वैश्वानररूपेणोत्पादनार्थं रेत संचगवान् भवती
 त्वर्थ । लोके हि योनौ यत् प्रकार विधिष्ट रेत सिञ्चते
 उत्पत्तिकाले तत् प्रकार वैश्विणे नैव तज्जायते । न पुन
 प्रकारान्तरवैश्विणेन दीक्षणीयायां वैश्वानर रेतोरूपेण सिञ्च-
 नानिति यत् तस्मादय मग्निरिहापि तदनुरोर्ध्वं वैश्वानर
 एव जायते अतश्च वैश्वानररूपेणोत्पादनाय वैश्वानरदेवस्य
 हविर्जुहुयादिति * भाव । “उपांशु तत्र भवतीत्यादिकस्याय
 मर्थ ,— यज्ञशब्देन यष्ट्यश्वात् वैश्वानर उच्यते । तत्र दीक्ष
 णीयायां यज्ञी रेतो रूपो भवति । खलु रेतश्च उपांशुरहस्यैव
 सिञ्च तेन प्रकाश अतस्तात्र प्रधान उपांशु भवति । इह तु
 प्रधान निरुक्त उच्चैरेवेष्ट भवति । जननावस्थाया रेतस
 प्रकाश मेव जायमानवात्सल्यस्य वैश्वानरस्य तथा विधत्वा
 दिति ॥ २ ॥

अथास्य वैश्वानराम्भकता माह—“स य इत्यादिना । अपूर्वोक्तो
 यो वैश्वानराम्निसहैवे मे पृथिव्यादयो लोकः कुत , इय मेव

‘पृथिवी विखं’ तदधिष्ठाता ‘अग्नि’ इव ‘नरः’ । तथा ‘अन्तरिक्ष
मेव विखं’ तदधिष्ठाता ‘वायुर्नरः’ ; एवं ‘द्यौरिव विखं’ तदधि-
ष्ठाता ‘आदित्यो नरः’ । पृथिव्यादीनां लोकानां मेकपदार्थाधार-
त्वेन विखं अग्न्यादीनां तु तदधिष्ठातृरूपत्वम् । एवञ्च वैश्वानर
इत्यत्र तदितरस्य स्वार्थिकत्वात् साधिष्ठातृका इमे लोका एव
स वैश्वानर इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ गिरसो वैश्वानररूप लोकात्मकता भावः,— “ते
य इति । इदं मिति सुखं अशुविचिष्टं हस्तेन भ्रदग्ने ० ।
इदं मेव स्थानं पृथिवी गिरसि अभागत्वात् अत्रत्यानि
अशुखेवीषधयः तदेतद्विष्टं मिति गिरसि दर्शितायाः पृथिव्या
वैश्वानरामकत्वं सुक्तं, ‘वाक्’ इति तत् स्थानं सुच्यते ।
अतएव । वाक् विदुःकयोरीत्तराधयेथोक्तं वैश्वानरत्वं सुपवादयति
सोपरिष्ठादिति ॥ ४ ॥

इदं मिति सुखादुपरितनं अनुवनासिकालनाटस्थानं
निर्दिश्यते अन्तीमकमिव अन्तरिक्ष मिति । तत्र पृथिवीभत्
महीधरो महीइहादीनामभावादित्यर्थः । “स मध्येनास्येति ।
‘वायुरन्तरिक्षस्य’ ‘मध्येन’ मध्यप्रदेशेन वर्तन्त इति । स प्राणोऽस्य
निर्दिष्टप्रदेशस्य मध्येन वर्तन्ते ॥ ५ ॥

“गिर एवेति । अत्र ‘गिरः’ शब्देन समाटादुपरितनं
केगोदमस्थानं सुच्यते, इदं तच्छिव इत्यत्र गमादुपरितनं सर्वं

* ‘दर्शते’—इति च, म, ‘भ्रदश्यते’—इति छ, ष ।

मये गिरसा प्रसिद्धेन ० विवक्षितम् । अथवा पूर्वोक्तस्यानु-
पपत्तेः । "तथैतदिति । यत एव नग्माद्वैश्वानरोऽस्य प्रजा-
पते रेतदुक्तकारं गिरः वितोऽस्य मन्विस्तु गरीरं, यत एतेन
होमिषास्याम्नि संरहता तत्र गिरः सम्ब्रह्मतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं माहृतानां होमं विधाय तान् प्राणा-
म्ना (प्रमंसति, — "अपेनि । तहोमस्य वैश्वानरः सम्ब्रह्म-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वैश्वानरयागानन्तरं माहृतानां होमं विधाय तान् प्राणांका-
त्वात्) १) तेषां तदनुविधायिनीं मङ्गा माह— 'एक एव
इति । 'इतरे' माहृताः पुरोडाशः सप्तसु केषाम्येषु संरहताः
सप्त भवेयुः बहुकल्पोऽपि सप्तमसि यदस्ति एतत् सप्तैव ।
यद्यपि सप्तानां कपालसप्तकानां मिश्रिता मङ्गा एकीन-
पद्यागदु भवति माहृतां तावत् सङ्घाकत्वात् तथापि सप्तधा
भागेन ते सप्तैव भवन्ति । यतश्चेते गिरश्लेष सप्तप्राणावि-
दध्याति ॥ ८ ॥

अथ तदेव ३) प्राच्यं सुपञ्जीष्य तेषां सुपांशुयागादिक
माह— "निरुक्त एव भवति । 'एव' वैश्वानरः 'निरुक्त' व्यताः
उद्यै रींगो भवति गिरसो व्यंक्तत्वात् 'इतरे' माहृता 'अनि-
रुक्ता' अथवा सुपांशुयागा भवेयुः । प्राणानामतीन्द्रियत्वेना-

० "होमोऽग्नौ"—इति ह ३३, ५ ।

१ बन्धनीचिह्नानाः प्रदर्शिताः यतो भाक्ति ३३-५-पुस्तकधोरभ्यन्त ।

३ 'यदेव'—इति अ ।

व्यक्तत्वादित्यर्थः । "तिष्ठतीव हीति । शिर उच्छ्रितत्वाशित्तोय
भवति । इन्द्रियाणि तु आनयत्येनासीनासतेव (?) भवन्ति ॥ ८ ॥

अत इन्द्रयोर्भाङ्गतायां होम मनुष्य तेषां तत्र इन्दीमूल
प्राणात्मकता प्रदर्शनेन होमे स्थानप्रकार माह— "तयो
प्रथमावित्यादिभिः । अथ प्रथम सन्निधानेन द्वितीये उपचारात्
प्रथमयोग एव सुत्तरत्र द्वितीयं तृतीयादित्यत्रापि "इमौ ता विति ।
तौ प्रथमौ इमौ प्राची इमौ प्राणयोर्हस्तेन निर्देशः । तौ वैश्वान-
नरस्य पुरोडाशस्य मध्ये जुहोति । अनयोः श्रोत्रयोः शिरोमध्ये-
ऽवस्थानात् । अतएव कात्यायनेन सूचितम्,— "वैश्वानरे वा
वैश्वानरं पृथुं" कल्पेति ; 'अग्नि वा' वैश्वानरेवेति * विकल्पः ।
तत्र मन्त्रो होमः शाखान्तरानुसारेण विकल्पितः । वैश्वानरे
यदा होम तदा वैश्वानरस्य पृथक् करणम् ॥ १० ॥

'अथ यौ द्वितीया विमौ ता विति । इमाविति चक्षुषो
निर्देशः । 'तौ समन्तिकभरं' उच्छ्रिततरे जुहुयात्, चक्षुषोः
परस्परबिधानेनावस्थानात्, होमसु वैश्वानरस्य पश्चाद् भामि
कर्त्तव्यः । पञ्चमहयोः होमः तृतीयचतुर्थयोः पश्चात् सप्तमस्य तु
होमः सर्वेषां पश्चात् क्रियते ; अतएव कात्यायनः,— "वैश्वानर

* "आनयत्येनासीनासीनासी"—इति अ, "आसतापृतनाम्ना
नानीपीवा"—इति अ ; "आसतापूननाखानानीपीवा"—इति न ।

† वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुत्वात् "शुक्रय्योति" इति (वा० सं
१७. ८०—८५) प्रतिमन्त्रम् । माहसान् जुहोति * विकल्पचायम्
वैश्वानरे होमोऽपीवोति"—इति का० धा० सू० १८ ४ २३ १४ ।

सधिशित्य दक्षिणोत्तरीं माहतीं ० पश्चाच्च सङ्घटतगी ० एव
मपरी ० पश्चादरण्येऽनूच्यम् । होमासादनयोश्च”-इति ॥ वैश्वानर-
माहृतानां भेकतत्त्वात् “वैश्वानर सधिशित्य दक्षिणोत्तरी
माहती” इत्युक्तम् । तत् प्रयोगप्रकारस्तु सूचतोऽवगत्यः ॥ ११ ॥

“अथ यो हृतीयां विभौ तावित्यभेमाविति नासाविवरयो
निर्देशः । इत्थं यथा माहृतानां न तत् प्रमाणात्मकता सभि-
धारण्येऽनूच्यं वागात्मना प्रशंसति,— “वागेवेति । ‘अरण्ये-
ऽनूच्यः’ कविदशुवाकः तेन ज्ञयमानोऽपि पुरोडासो ‘अरण्ये-
नूच्यो’ भवतीत्यादि वातस्य वागात्मकता भेदोपपादयति १ । यतः
कारणाद् ‘वासा बहु घोर् निगच्छति’ अतो प्रकाशत्वेन
सोऽनुवाकोऽरण्येऽनुच्यत्वात् भवति । तस्मादरण्येऽनूच्यवचनात् तस्य
वागात्मकत्व सुपपन्नमिति भावः ॥ १२ ॥

पूर्वं वैश्वानरं शिरीरूपेण माहृतान् स्तुत तत् प्राणस्तुतवान्,
इदानीन्तु तं मेव वैश्वानरं माहृतान् अत्वं प्रजात्मना स्तौति—
“यद्देवेति । वैश्वानरस्य प्रजात्मकत्वेन सर्वतः प्राधान्यात् अत्र-
त्वम् । सदस्तां प्रजात्वम् तैत्तिरीयके सूयते— “महतो देवाना
विश्र”-इति ॥ १३ ॥

अथ तेषां सुक्तं मेव अत्वं प्रजात्मकत्व सुपजीव्य तत्
सङ्घादिकं प्रशंसति— “एक एव भवतीति । वैश्वानरस्यैकत्वेन

० का० श्रौ० सू० १८. ४. १७-१९ ।

१ अरण्येऽनूच्यो भवतीत्यादिना तस्य वागात्मना प्रशंसति—इति भ-न ।

२ तै० सं० २. ९. ५. ७ ।

तत्र जातिद्वयं प्राधान्यं 'भिकस्य' मितं करोति । अतएव 'द्वयं मितं करोति' ; अतएव 'द्वयं' मपि एकस्यां करोति, बहु अत्रप्राधान्ये परस्परं मिकं मत्यात् राष्ट्रविषये प्रसङ्गान् माह्वयानां बहुत्वेन प्रजाया मिकं 'भूमानं' बहुत्वेन प्रजाया मिकं 'भूमानं' बहुत्वं निदधाति । प्रजावह्नी ह्यतवान् भवति । "भूमानं मिति । "बहोर्नोपो भूषणोः"-इति बहु गण्डादिहितस्ये मनि च हकारस्य लोपः । प्रजावह्नी भू इत्ययं माह्वयः ॥ १४ ॥

'निरुक्तं मितं हि चतुर्ण'-इति आह्वयस्या मयां प्रजा-
 क्रम्योर्ध्वत्वेनमानत्वेन अतएव निरुक्तत्वम् । प्रजायास्तु तद-
 आधीनवासीर्ध्वत्वेननिरुक्तत्वम् । अतएव 'चतुर्णं तिष्ठतीव भवति ।
 प्रजात्वाधीनेव भवति ॥ १५ ॥'

वैश्वानरं जुहोति माह्वता जुहोतीति ० होमं मात्रं विधा-
 नात्तत्र द्वियेयं विधाय प्रयच्छति— "तं वा इयं मिति ।
 "पुरोऽनुवाक्ययत्नं याज्ययत्नम् १"-इति आह्वयस्यो क्तः । त
 मितं वैश्वानरं कौटुम् पुरोऽनुवाक्ययत्नं याज्ययत्नं होत्रावपद-
 क्तं जुह्वा जुहुयात् । इतराणाह्वयान् आसीनो इष्टेन आह्व-
 काराद्यैव जुहुयात् । एवञ्च वैश्वानरस्य पुरोऽनुवाक्ययत्न-
 म्निधनि धम्यनेन याज्यत्वेन प्राधान्यादित्तरेषाम्बु तद् वैलक्षण्येनो-

* "वैश्वानरो बभूविः माह्वता जुहोतः" इति मपि "वैश्वानरं
 हि प्रक्याह" इति का० श्रौ० सू० १८. ४. १० क ।

† का० श्रौ० सू० १८. ४. १० ख ।

सङ्गमत्वात् प्रजां चत्राय कृतानुकारिणी मनुगतवर्त्तमानश्च
करोति ॥ १५ ॥

अथ माह्वतानां मुञ्जप्रकारेण होमिनो वैश्वानरवद्यागसन्वति
घटत इति । सा सम्पति कथं भवतीति प्रश्न पूर्वकीर्तरोदर्शयति,—
“तदाहु रिति । एतेषां च सप्तपदानां मित्वात् माह्वत-शब्देन
तद्दीप्तमाधनभूताः “शुभ्रज्योतिषेत्यादयो मन्त्रा ० विव-
ध्यन्ते ते च सप्तपदा भवन्ति ।” अतश्च तेषां मन्त्राणां यानि
प्रथमानि त्रीणि पदानि सन्ति सा त्रिपदा गायत्री मेव
पुरोऽनुवाक्या भवति । अथ यानि चत्वार्युपरितनानि पदानि
सन्ति तानि चतुष्पदा श्लेषुप् सैव श्लाघ्या भवति । “इद मेवेति १-
प्रसृतिरभनयेन प्रदर्शयति,— कंमुत्तलम्” ३ इति बहुषुष् ३
सुच्यते । अथ मिति वाहु ‘दण्डः’ प्रदर्शयति एवं वाहुरेव सुम्भि-
त्युक्तं भवति । ‘स्त्राहाकार’ एव ‘वषट्कारो’ भवति । इत्य-
मुक्तेन प्रकारेणास्याग्नेर्यजमानस्य वा सव्यश्विन एव माह्वतः
‘पुरोऽनुवाक्यां श्लाघ्यावन्तो वषट् कृते सुषा हुता भवन्ति ॥ १७ ॥

अथ होमक्रमेण तान् माह्वतान् प्रत्येकं नद्यादिरूपेण
प्रशंसति— “तद्यं प्रथम मिति । ‘प्राथ्यः’ प्राप्नुखाः पूर्व-
समुद्रगामिन्यो गङ्गायमुनादयः सप्तनद्यः ‘स्ववन्ति ताः सप्त

० वा० सं० १७ ८०—८५ ।

† ‘इद मेवेति’—इति अ, म, ण, ‘इद मेद चिति’—इति ह ।

‡ ‘कपुशला मेव’—इति ह ।

§ ‘सङ्गुल’—इति ह अ म, ण ।

प्रथमं दक्षिणतो' दक्षिणभागे हुतो मारुतः पुरोडासः सप्तसु
कपालेषु संस्कृती भवति । 'याः' नद्यः 'प्राच्यः' 'स्वयन्ति'
तासां सप्तयान् ॥ १८ ॥

पनेन तस्य मारुतश्रोत्रसञ्चयं नद्यात्मकत्वं समर्थ्यते ।
उत्तरत सर्वेषामप्येव मेव अधिम सापेक्षया सप्त हि षट्तव'
इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

"त मन्तर्हित मिति सं द्वितीयं सुरीडासं पूर्वम्नान् मारु-
तादनं तर्हि त मन्तर्हितं तन् सम्बन्धे जुहुयान् । एवं पूर्वस्या-
वात्मकत्वादप्येव पशून्' प्रतिष्ठापयति ॥ २० , २१ ॥

"मन्तर्हितांस्तस्वीर्षाः प्राणान् दधातीति । पूर्वं मारुत-
पुरोडासस्य प्रथमं मारुतेन सम्बन्धात्तस्य च वैश्वानरेण
सम्बन्धात् प्राणान् शिरसीऽनन्तर्हिता नश्यदहितान् करी-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

"सप्त हि चतुरसराणीति । चतुरसराधिकानि 'ह्रन्दांसि'
भवन्ति, यद्यवास्तदाः ह्रन्दी बहवः सन्ति ; तथापि चतुरसरा-
धिकानि ह्रन्दांसि सप्तैवेत्यर्थः । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा,
अथिक् पुनरष्टाविंशत्यक्षरा, अतुष्टुप् द्वात्रिंशत्यक्षरा, एवं
ह्रन्ती पङ्क्ति-त्रिष्टुप् जगत्यक्षरसुरक्षराधिका भवन्ति ॥ २३ ॥

"सोऽस्यैव इत्यादिकेषामर्थः,—'स' एषो 'ऽरस्येनूथो' गणः
'अस्य अवाद्' अधस्तनः 'प्राण.' इन्द्रियं अस्येति पदस्यैवायं विह-
योति । 'ऽएतस्य प्रजापतेः'—इति तरुगुह्यादि भूयिष्टत्वेन प्रकाश-
कत्वाद् 'अरस्य' 'तिर रोहितं भवति । 'अवाद्प्राणी' प्यादिनो

भवति । अनेन तद्धोक्तं 'अवाङ्प्राणत्वं' समर्थितम् । 'तस्मात्'
 तदाम्बिकानां मीतासां 'नदीनां' कर्मणो पृथो नदी ये पिबन्ति' ।
 अथवा पय इत्यध्याहार्यं तासां पयो ये 'पिबन्ति' 'ते' 'रिपतराः' प्र
 मिति पाप मुच्यन्ते । पापिष्ठा 'शपन्' मिति । व्यत्ययेन पका-
 रस्य फकार. ० ध्रुव. । अत्यर्थं सुपालम्भनीयाः । 'आहन' मिति
 नीचोक्ति मुच्यते † तस्या अचर्यं 'वाहितारो भवन्ति'-इति सूत्र
 रूपस्वात्तासां नदीनां पयः पिबन्ती 'इतरा' ‡ नीचा भवन्ती-
 त्यर्थः । अयं भावता इति अभिधानेन द्रव्यदेवतासम्बन्ध-
 प्रतीतेः 'अक्षं' अम्नाद्य 'अक्षं' प्रजापतये प्रतिपादयेति । तेन
 च 'एनं' 'प्रीणाति'-इत्याह,— 'तद्यदेतदिति ॥ २४ ॥

अथ वैज्ञानरं च.दित्यरूपेण भावतारश्मिरूपेण प्रशंसति,—
 "स य. स वैज्ञानर इति । 'ते' च स कृता मवद्वय सङ्ख्यातुसारेण
 तत् पुरोडाशः 'सप्त सप्तकपाला भवेयु (रित्याह । 'ते सप्त
 सप्तकपाला' इति 'सप्त सप्त हि' इति 'भावता गथा' सप्त सप्त-
 कानि भवन्ति । एकोनपञ्चासत्सङ्ख्याका मरुतः सप्तविधा विभा-
 गीन् सप्त सप्तदद्या भवन्ति । अतस्तत्सङ्ख्यातुसारेण तत् पुरो-
 डाशः 'सप्त सप्तकपाला' भवेयुः) § । ननु च पूर्व मेव सप्ततरे
 सप्तकपाला इति अत्र ते नाय मीयार्थोभिहितः, किं मिति स

• 'पकारस्य पकाध्रुवः (१)'-इति छ, ज, भ, य ।

† 'आचोक्तिमुच्यते (११)'-इति छ ।

‡ 'रिपतरा (१)'-इति छ ज, भ, य ।

§ अन्धगच्छिजान्तः प्रशंसितः पृथो वासि भ-ज-पुस्तकधीरण्ध ।

एवात्रोषस इति नैतदस्ति पूर्वं यद् वा अपि बहु कृत्स्न इत्यादिना सप्तधा विभागेन ते सर्वे सप्तेव भवन्तीति । शिरसि सप्त प्राणाग्निदधातोस्तुहम् । ननु सप्तकपालानां सप्तत्वे कारणमुक्तम् । अथ पुनस्तत्र कारणमुक्तम् । अत्र पुनस्तत्र कारणमुच्यते इति ॥ २५ ॥

अथ भारतानां होमे मन्त्रान् दर्शयति,— “स जुहोति । “शुकच्योति ० इति सत्यच्योतिष च्योतिषाद्येत्यादिकौ मन्त्रे रित्यर्थः । “नामान्येषा मिति । एतानि ‘शुकच्योति’ रित्यादीनि तेषां रश्मिनां नामानि वैश्वानरस्यादित्यात्मकत्वं भारतानां रश्म्यात्मकत्वं प्राशुहम् । अतएव तै रश्मिभिर्होमे प्रादिय मेव ‘संस्कृत्याथाग्निं भण्डले’ एताशुक्तान्मो रश्मिनाभस्यापयति ॥ २६ ॥ ३ [१, १]

इति शोसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमब्राह्मणे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथ तृतीयं नाक्षत्रम् ॥

अथातो व्वसोर्द्धारां जुहोति । अथैष सर्व्वी-
ऽग्निः संस्कृतः स एषोऽथ व्वसुस्तस्मै देवा एतां
धारां प्रागृह्णंस्तथैन मप्रीणंस्तद्यदेतस्मै व्वसवऽएतां
धारां प्रागृह्णंस्तस्मोदेनां व्वसोर्द्धारेत्याचक्षतं तथै-
वात्मा ऽअथ मेतां धारां प्रगृह्णाति नयैनं प्रीणाति ॥

॥ १ ॥

यद्ववेतां व्वसोर्द्धारां जुहोति । अभिषिक्त एषा-
श्चैष ऽपतडाऽएनं देवाः सर्व्वं कृत्स्नं सस्कृत्या-
थैन मेतैः कामैरभ्यषिञ्चन्नेतया व्वसोर्द्धारया तथै-
चैन मथ मेतत् सर्व्वं कृत्स्नं संस्कृत्याथैन मेतैः
कामैरभिषिञ्चयेतया व्वसोर्द्धारयाज्येन पञ्चएहीते-
नौदुस्वर्यां शुचा तस्योक्तो यन्मुः ॥ २ ॥

व्वैश्वानरं हुत्वा । शिरो वै व्वैश्वानरः
शीर्षार्थं वा ऽअन्नं मद्यते ऽथो शीर्षतो वा ऽअभि-
षिञ्चमानो ऽभिषच्यते मारुतान् हुत्वा प्राणा वै

मारुताः प्राणैक वा ऽशुन्न मदाते ऽथो प्राणेषु वा
 ऽशभिषिच्यमानो ऽभिषिच्यते * ॥ ३ ॥

तदा ऽशरख्ये ऽनुच्ये । व्याग्वा ऽशरख्ये ऽनुच्यो
 व्याचो वा ऽशुन्न मदाते ऽथो व्याघा वा ऽशभिषिच्य-
 मानो ऽभिषिच्यते तदेतत् सर्वं व्वसु सर्वं ज्येते
 कामाः सैषा व्वसुमयी धारा यथा क्षीरस्य वा
 सर्पिषो व्वेद मारुतायैवेय माज्याहुतिर्हूयते तद्य-
 देषा व्वसुमयी धारा तस्मादेनां व्वसोर्दारित्या-
 चक्षते ॥ ४ ॥

सु ऽषाह । इदं च म ऽइदं च म ऽइत्यनेन
 च त्वा प्रीणान्यनेन चानेन च त्वाभिषिच्याम्यनेन
 चेत्येतद्यो ऽइदं च मे देहीटं च म ऽइति सा
 युर्द्वैषा धारानिं प्राञ्जशाद्येतद्याजुः प्रतिपद्येत+ ॥
 ॥ ५ ॥

एतद्वा ऽएनं देवाः । एतेनान्नेन प्रीत्वैतैः

* 'अभिषिच्यते'—इति ड ।

† 'प्रतिपद्यते'—इति क ।

कामैरभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयायै न मेतान् कामान्-
 नयाचन्त तेभ्य इष्टः प्रीतो ऽभिषिक्त एतान् कामान्
 प्रायच्छत्यैवैन मय मेतद्वेतेनाच्चेन प्रीत्वैतैः कामै-
 रभिषिच्यैतया व्वसोर्द्धारयायै न मेतान् कामान्या-
 चते तस्मा ऽइष्टः प्रीतोऽभिषिक्त ऽएतान् कामान्
 प्रयच्छति हौ हौ कामौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा
 व्योक्तसौ सद्युक्तादेवं यज्ञेन कल्पन्ता मितिः ॥ ६ ॥

एतद्देवा अमुवन् । किनेमान् कामान् प्रति-
 यहीष्याम ऽइत्यात्मनैवेत्यब्रुवन् यज्ञो वै देवाना मात्मा
 यज्ञ ऽउ ऽएव यजमानस्य स यदाह यज्ञेन कल्पन्ता
 मित्यात्मना मे कल्पन्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

द्वादशसु कल्पयति । द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मासा ताव-
 त्वेन मेतद्वेनेन प्रीणात्यथो तावत्वेन मेतद्वेने-
 नाभिषिञ्चति चतुर्दशसु कल्पयत्यष्टासु कल्पयति
 दशसु कल्पयति त्रयोदशसु कल्पयति † ॥ ८ ॥

अथाहोन्द्राणि जुहोति । — सर्व्व-मेतद्यदहोन्द्राणि
सुर्व्वेणैवैन-मेतत् प्रीणात्यथो-सर्व्वेणैवैन-मेतदभि-
पिञ्चति ६ ॥ ६ ॥

अथ ग्रहान् जुहोति । यज्ञी वै ग्रहा यज्ञे-
नैवैन, मेतदग्नेन प्रीणात्यथो यज्ञेनैवैन, मेतदग्नेनाभि-
पिञ्चति † ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३, २] ॥

प्रकृतत्वादेदृच्छब्देन परामृशति, — “धारां गृह्णन् । गृही-
तया च तया एव मपीषन् । तत एतस्मै वसवे एतां धारां
प्रागृह्णन् इति यत् ‘सम्पादेना वसोहरित्याचक्षते’ ब्रह्म-
वादिन इति शेषः । अतो यजमानोऽपि अनेन होमेन तथैव
करोति ॥ १ ॥

अथ पुनश्चा मेव ‘उत्सोर्धारां सस्कृतस्याग्ने अभियेकात्मना
प्रशंसति— “यद्वैवेता-मिति । ‘सर्व्व’-मित्येतस्मै च विवरणं

* ‘मेतदभिपिञ्चति’- इति छ ।

† ‘मेतदग्नेनाभिपिञ्चति’- इति छ ।

'कारघ' मिति 'एतैः कर्मै' रिति - "वाजस्र्भे प्रसवध म" ॥
इत्यादि, मन्त्रोक्ता वाजादयः काम्यमानत्वात् 'काम'-शब्दे-
नोच्यन्ते । 'सै च एतया 'वसोर्द्धारा' च 'अभ्यपिचत्' । अतएवो-
परिष्टान् मन्त्रान् व्याचक्ष्व † साणोऽमु मेवायं अनेन चाभियि-
चाम्यनेन चेत्येतदिति । अत इदानीन्तनोऽपि यजमान 'स्वयैव'
कृतवान् भवति । विहिता 'वसोर्द्धारा' आण्येन पञ्चगृहीतेन
शौदुम्बर्षा सुवा' कर्त्तव्या । तस्याज्यादिकस्य सर्वस्यापि ब्राह्मणं
प्रागुक्त मित्याह, — "आण्येनेति ॥ २ ॥

अथैतस्या वैश्वानरहोमान्तये प्रयंसति— "वैश्वानरं
हुत्सेति । 'शौण्' इति छतीयार्थे पञ्चमी इत्युक्तम् । (गला-
दुपरितनस्य सप्त सर्वस्यापि शिरस्वात् सुखेनादत्तेऽपि शिरसेव
'अन्न मद्यते' किन्तु लोके 'अभियिच्य मान' पुरुषा शिरस
चारभ्येताभियिच्यते । अतोऽस्य वैश्वानरस्य शिरस्वादन्ना-
भियेकाभिकाया वसोर्द्धाराया होमस्तद्दानन्तर मेव युज्यन्तु
इत्यर्थः ।

मारुतहोमान्तर्गमप्युक्त प्रकारेणैव प्रयंसति— "मारु-
तान् हुत्सेति । 'प्राचैह वा अन्न मद्यते' इति । 'अन्न' मिति
शब्दादीन्द्रियार्थात्मकं भोग्यवस्तुच्यते ॥ ३ ॥

वसोर्द्धारां जुहोतीति स्थाने विगेषानुपादानेन विधानादन्वी

* वाँ. म. १८ १ ।

† "व्याचष्टे मानी"—इति च ।

यत्र कुत्वापि होमयज्ञतावाह,— “तदा इति । तत्र यसोर्दारा
विषये होमो ‘ऽधरख्येऽनुचे’ पुरोडाशे कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

अत्र कात्यायनः,— “यसोर्दारां जुहोन्वीदुम्ब्या पञ्चगृहोत्तं
सन्ततं यजमानोऽरख्येऽनुचेऽग्निपास” * इति । अथ तदेव
‘यसोर्दारा’-पदं प्रकारान्तरेण निर्वक्षि,— “तदेतत् सर्वं
मिति) † । यत एते ‘सर्वे’ याजादय काव्यमानत्वात् ‘कामाः’
अतः काव्यमानस्येव यमुत्त्वात् ‘तदेतत् सर्वं’ वाजादिकं
‘वसु’-शब्देनोच्यते । तस्मात् तत् प्रतिपादकमन्त्रसाध्येषा ‘धाराः’
‘वसु’ भवति, किञ्च ‘ये’ ‘मान्यादिति ईयते’ ‘एषा’ लोके
‘यथा चौरस्य वा सर्पिनो वा’ धारा कियते एव ‘मारम्भा एष’
सुपकम्प्य सम्पाद्यते । इदानीं क्रियमाणि य ‘मान्यादिति’
चीरान्यधारायत् सम्पाद्यते इति धाराकारता प्रदर्शयते । तथा
चोक्तप्रकारेण ‘एषा वसुभयी धारा’ भवति । यत एव ‘तस्मादेनां
यसोर्दारा’ इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

(अथ प्रकृतहोमसाधनानां मन्त्राणां तात्पर्यार्थं दग्-
यति,— “स चाहेति । ‘इदं च म ऽइदं च म ऽइति’ “वाजय मि
प्रदक्ष म ऽ” ऽइत्यादि) ‡ मन्त्राणां निर्देशः । ‘अनेन’ अनेन चाग्नेन

* का० श्लो० छ० १८ पृ. १ ।

† बन्वनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तकादुत्थत ।

‡ ‘वा० मं० १८ २ ।

§ बन्वनीचिह्नान्तः प्रदर्शितः पाठो नास्ति ज-पुस्तके ।

चेत्यत्र वाजादयो निर्दिश्यन्ते । हे अग्ने त्वां 'अनेन चानेन'
 चाभिविद्यस्मि किञ्च 'इदं च मे देहि' अथ सर्वो मन्त्रे विव-
 चित इत्युक्तं भवति ॥ ५ ॥

अथ कथं मेयोऽर्थो मन्त्रे विवच्यत इत्यत्र आह— "एतदा
 इति । "एतदा वसोर्हारायेति । 'वसोर्हारा' नाम "वाजस्र म"
 इत्यादि मन्त्रैः क्लियमाणा पाण्डवारा । अतश्च वसोर्हारयत्ये-
 तदेव विविच्य दर्शितं,— "एतेवाग्नेन प्रीथेतैः कामेरभि-
 पिचेति । अथ प्रीणनाभिवेकानन्तरं एत मन्त्रि मेतान् वाजादीन्
 कामान्नापुवन्ततः छतयागोऽग्निः 'धीतो' भूत्वात् तेभ्य 'एतान्
 प्रायच्छत्' । अत स्तुथैव यजमानोऽपि कुर्वते । अत एतदनुसरण
 मन्त्राणा मुक्त विध एषार्थो विवच्यत इति भाव । मन्त्रेषु प्रत्येकं
 यद्यजमाने श्यवच्छेदः श्याऽदिति । तदभावाय हो हो मन्त्रो
 संयुज्यादित्याह— "हो इदिति । अथेति 'धीकसो' यिभिस-
 देशस्यावाच्यार्थो 'यथा संयुज्यात् एव' मितदिति संयोजनं
 भवति । मन्त्रेषु तत्र तत्रावमानेषु 'यज्ञेन कल्पता मिनि'
 चाग्रापते । तस्येदानीं सुपदीन मःह— "यज्ञेन कल्पता
 मिनि ॥ ६ ॥

"एतरा इति । पूर्वे देवाः 'विनेमान् कामान् प्रतिपद्यीयाम'
 इति परस्पर युद्धा पवाद् आत्मनेव प्रतिपद्यीयाम इति
 निर्वाय 'इत्युक्त्' देवता माया मरीच 'यज्ञ' एव मरीचत्
 यत्र भोगमाधनत्वादन्य पचदपेव देवाः 'कामान्' इत्य

गृह्णन्नित्यर्थः । तद्वत् 'एव' यजम नस्य अपि यज्ञ एव शरीरम् ।
एवञ्च यज्ञेन कल्पन्ता मिति' वचने 'मे' 'आत्मनैवेति' कामः
'कल्पन्ता मित्येव' तदुक्तं भवति ॥ ७ ॥ -

— तत्राक्षं द्वादश मन्वावसाने प्रयुक्तादित्याह, — "द्वादशसु
कल्पयतीति । तत्र कल्पनं क्वास्वामीतीति भवतीत्याह—
"द्वादश मासा इति । ननु सर्वत्र द्वादशस्यैव कल्पयेदिति ।
नित्याह, — "वसुईशसु कल्पयतीति । 'वाजस्य मे प्रसवयम'
(ऽइत्यारभ्याष्टाभिरनुवाकैरेया वसोईरा इत्यने । तत्रैकस्मिन्नु-
वाके "अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सामश्च म इन्द्रश्च मे सविता च
म इन्द्रादि) † मन्वाः समाप्त्राताः । तत्र 'द्वी द्वी मयुनक्ति'
इति वचनेन द्वयोर्द्वयो रवमानविधानात् मन्वद्वयस्य 'इन्द्रश्च म'
इत्येतद् भवति । अतस्ते मन्वा अर्द्धेन्द्रशब्देनोच्यन्ते ॥ ८ ॥

अतश्च "अर्द्धेन्द्र षोडशमेन तन् मन्वसाध्यं होमं श्रोतु
मनुवदति, — अर्द्धेपोषाति - शब्दो मन्वसाध्यपरः । तद्देशिष्येन
इत्यस्य होमादुपवारेण 'अर्द्धाणि' लुहोति' इत्युक्तम् । एव
मुत्तरत्रापि । अर्द्धेन्द्र मन्वकरणकान् होमान् कुर्यादित्यर्थः ।
सर्वाधिपतिवेन मन्वैन्द्रसम्बन्धात् 'अर्द्धेन्द्राणि अपि सर्वत्वात्
तन् कएण होमे कृते 'सर्वणोनेतमन्व' पोषाद्यभिपिबति
'चे' याह, — "सो मेत इति ॥ ९ ॥

* वा० सं० १८ १५ ।

† अथर्ववेदिशास्त्रः प्रथिः पाठो नास्ति च-पुस्तके ।

“यद्युयमे रश्मिद्य म * इत्यादयो भन्वा षष्ठमतिपादक-
त्वाद् ‘यहा.’, तत् साध्य मपि होम मनूय प्रथसति— “यस्यो वै
यहा इति । यत्प्रसाधनत्वाद् यहाणा यत्त्वम् ॥ १० ॥ ४ [३, २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीयै वेदार्यप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

नवमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति नवमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अथ वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोति । अग्निश्च मे घर्मस्य
मऽद्रुस्यैरेवेन मेतद्यज्ञक्रतुभिः प्रीणात्यथोऽएतै
रेवेन मेतद्यज्ञक्रतुभिरभिषिञ्चति * ॥ १ ॥

अथायुज स्तोमान् जुहोति । एतद्देवा
सुञ्चान् कामानाप्त्वायुग्मि स्तोमैः स्वर्गंलोकमाव
प्तयेवैतद्युजमानः सुञ्चान् कामानाप्त्वायुग्मि स्तोमै
स्वर्गंलोकं मेति † ॥ २ ॥

* 'रमिषिञ्चति'—इति ख ।

† 'मेति'—इति ख ।

तद्देवयस्त्रिंशदिति * । अन्तो वै त्रयस्त्रिंशो
 ज्युजाए स्तोमाना मन्तत ऽएव तद्देवाः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत ऽएव स्वर्गंलोकं
 मेति † ॥ ३ ॥

अथ - युग्मतो जुहोति । एतद्देवैः छन्दाएच्यनुव-
 न्यात्तयामा वा ऽअयुक्त्वा स्तोमा युग्मभिर्व्वयं स्तोमैः
 स्वर्गंलोकंमया मेति तांश्च युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं
 लोकं मेति ॥ ४ ॥

तद्वा ऽअष्टाचत्वारिंशदिति ‡ । अन्तो वा
 ऽअष्टाचत्वारिंशोऽयुग्मताए स्तोमाना मन्तत ऽएव
 तच्छन्दांसि स्वर्गंलोकं मायंस्तथैवैतद्यजमानो ऽन्तत
 एव स्वर्गंलोकं मेति ॥ ५ ॥

* 'अयस्त्रिंशदिति'—इति ख, 'त्रयस्त्रिंशदिति'—इति ग, घ ।

† 'मेति'—इति ख ।

‡ 'अष्टाचत्वारिंशदिति'—इति क, ख ।

§ 'अष्टाचत्वारिंशो'—इति ग, घ ।

स ऽप्याह । एका च मे तिस्रस्य न चतस्रस्य मे
 ऽष्टौ च म ऽद्विति यथा वृषा रोहनुत्तरा मुत्तराए
 शाखाए समालम्भाए रोहेत्ताहृत्तद्यदेव स्तोमान् जुहो-
 त्यन्नं वै स्तोमा ऽपक्षेनैवैन मेतदभिषिञ्चति* ॥ ६ ॥

अथ वृषासि जुहोति । पशवो वै वृषासि
 पशुभिरेवैन मेतद्वनेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैन मेत-
 द्वनेनाभिषिञ्चति † ॥ ७ ॥

अथ नामयाहं जुहोति । एतद्दे देवाः सुर्वान्
 कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यक्ष मप्रीणंस्तयैवैतद्यजमानः
 सुर्वान् कामानाप्त्वाथैत मेव प्रत्यर्क्ष प्रीणाति ज्वा-
 लाय स्वाहा प्रसशाय स्वाहेति नामान्यस्यैतानि
 नामयाह मेवैन मेतत् प्रीणाति ‡ ॥ ८ ॥

त्रयोदशैतानि नामानि भवन्ति । त्रयोदश
 मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाम्नेष्टितिपुरीषाणि यावा-
 नग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैन मेतत् प्रीणाति

* 'मेतदभिषिञ्चति'—इति छ । † 'मेतद्वनेनाभिषिञ्चति'—इति छ ।

‡ 'प्रीणाति'—इति छ, ङ ।

यदेव नामयाहं जुहोति † नामयाह मेवैन मेतदभि-
विञ्चति † ॥ ९ ॥

अथाह । इयं ते राष्मिवाय यन्तासि य मन
ऽकर्ज्जे त्वा व्युष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेत्यन्नं
वा ऽकर्ज्जन्नं व्युष्टिरन्नं नैवैन मेतत् प्रीणाति ॥
॥ १० ॥

यद्देवाह । इयं ते राष्मिवाय यन्तासि य
मन ऽकर्ज्जे त्वा व्युष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याये-
तीदं ते राज्यमभिधिको ऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं
यन्तासि य मन ऽकर्ज्जे च नोऽसि व्युष्ट्यै च नो ऽसि
प्रजानां च न आधिपत्यासीत्युपब्रुवत ऽएवैन मेत-
देतस्मै नः सर्वस्मा ऽभ्येतस्मै त्वा सर्वस्मा ऽभ्य-
विचा महीति तस्माद्देदं मानुषं राजानमभि-
धिको मुपब्रुवते ‡ ॥ ११ ॥

* 'जुहोति'—इति ख ।

† 'मेतदभिविञ्चति'—इति ख, नामयाह मेवैन मेतदभिविञ्चति—

(without any accentuation)—इति ग, घ ।

‡ 'सुपब्रुवते'—इति क, ख ।

अथ कल्पान् जुहोति । प्राणा वै कल्पाः
 प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधात्यायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो
 यज्ञेन कल्पतामित्येतानेवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान्
 दधाति ॥ १२ ॥

द्वादश कल्पान् जुहोति । द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा
 तावतैवास्मिन्नेतत् कृमान् प्राणान् दधाति यद्वै
 कल्पान् जुहोति प्राणा वै कल्पाऽअमृतं सु वै
 प्राणाऽअमृतेनैवैनैतदभिषिञ्चति ० ॥ १३ ॥

अथाह । स्तोमश्च यजुश्च ऽऋक् च साम च
 बृहच्च रथन्तरं चेति त्रयी हैषां त्रिद्विद्यान्नं वै
 त्रयी त्रिद्विदान्नैवैनैतत् प्रीणात्यथो ऽऋन्नेनैवैन
 नैतदभिषिञ्चति स्वर्हेषा ऽअगण्मा मृता ऽअभूमेति
 स्वर्हि + गृष्णत्यमृतो हि भवति प्रजापतेः प्रजा
 ऽअभूमेति प्रजापतेर्हि प्रजा भवति च्चेद् स्वाहेति

* 'नैतदभिषिञ्चति'—इति क, ख ।

† 'अभूमेतिस्वर्हि'—इति ग, घ ।

व्यषट्कारो ह्येष परोऽक्षं यद्वेत्कागो व्यषट्कारेण
 वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो ऽन्नं प्रदीयते तदेन
 मेताभ्या मुभाभ्यां प्रीणाति व्यषट्कारेण च स्वाहा-
 कारेण चाधो ऽएताभ्या मेवैन मेतदुभाभ्या मभि-
 पिञ्चत्यत्र तांश्च मनुप्रास्यति यदवाग्यलिप्तं तन्ने-
 ष्टिर्हानिरसदिति ॥ १४ ॥

तस्यै वा ऽएतस्यै व्यसोद्वारायै । द्यौरेवात्माश्व-
 मूधो विद्युत् स्तनो धारैव धारा दिवो ऽधि गा
 भागच्छति ॥ १५ ॥

तस्यै गौरेवात्मा* । ऊध एवोध स्तन स्तनो
 धारैव धारा गौरुधि यजमानम् ॥ १६ ॥

तस्यै यजमान एवात्मा । बाहुरुधः सुक्-
 स्तनो धारैव धारा यजमानादधि देवान् देवेभ्यो
 ऽधि गां गौरुधि यजमानं तदेतद्नन्तु मत्तव्यं
 देवाना मन्नं परिप्लवते स यो ह्येतदेवं वेदैषु

हैवास्त्रैतदनन्त मन्व्य मन्त्रं भवत्यधातः सम्पदेवः ॥

॥ १७ ॥

तदाहुः । कथमस्त्रैषा व्वसोर्द्धारा संवत्सरं
मग्निं माप्नोति † कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पदात
ऽइति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा व्वसोर्द्धा-
राय षड्य पञ्चचिंशत्ततो यानि षष्टिश्च त्रीणि च
शतानि तावन्ति संवत्सरस्थाहानि तत् संवत्सर-
स्थाहान्याभोत्यथ यानि षट् षड् वा ऽकृतवसहृत्तनाए
रात्रीराप्नोति तदुभयानि संवत्सरस्थाहोरावाण्याभो-
त्यथ यानि पञ्चचिंशत्स चषोदशौ मासः स
ऽआत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर
एव पञ्चचिंश मेतावान्त्रै संवत्सर एव मु हास्त्रैषा
व्वसोर्द्धारा संवत्सरं मग्निं माप्नोत्येषु संवत्सरे-
णाग्निना सम्पदात ऽण्तावत्य उ वै शासिडुले ऽग्नौ
सथ्यतो यजुप्रात्य ऽइष्टका उपधीयन्ते ऽनयो हैते

* सम्पदेव- इति ग, घ ।

† 'माप्नोति'-इति ग, घ ।